

Vahe 5

KO E POTUNGĀUE FONUA, SAVEA, NGAahi KOLOA FAKAENATULA MO E 'ĀTAKAI

TALATEU

Na'e fakahū atu 'e he Komisoni' ki he 'Ene 'Afio Kingi Siaosi Tupou V, 'i he 'aho 25 'o Fepueli 2010, 'a e Lipooti Fakataimi ki he Konga 'Uluaki `a ia ko e ngaahi ola ia 'o e Konga 'Uluaki 'o e faka'eke'eke'. Na'e kamata 'a e Konga 'Uluaki' mei Sanuali 2009 ki Sanuali 2010 pea na'e fai ai ha faka'eke'eke fakaloto'i Potungāue mo hono vakai'i 'a e fakahoko fatongia 'a e Potungāue Fonua'. 'I he faka'eke'eke' ni', na'e fai ai `a e sio fakalūkufua ki he Potungāue ki hono fa'unga', ngaahi fatongia', ngaahi ngāue', ngaahi mālohinga' mo 'ene ngaahi ngāue' fakakātoa ki hono fakahoko ko ia `o e ngaahi ngāue mahu'inga fekau'aki mo e kelekele'.

Na'e nofo taha foki 'a e tokanga' 'i he Konga 'Uluaki' ki hono fakapapau'i 'a e ngaahi me'a na'e fai ki ai 'a e tokanga' pea mo e ngaahi palopalema na'e fehangahangai mo e Potungāue' 'i hono fakahoko hono ngaahi fatongia' pea mo ha founa 'e malava ke fakalelei'i ai 'a e ngaahi me'a' ni'. Na'e to e fakakaukau'i lelei foki mo hano fakalelei'i 'o e founa 'a hono lesisita 'o e kelekele ke fakahoko ia 'i ha founa 'oku matangofua, vave pea 'atā ki he kakai'. Na'e fakahoko ha ngaahi 'a'ahi ki Nu'usila, Ha'amoā, 'Otu Motu Kuki, Singapoā mo 'Aositelelia (Niu Sau Uele) 'o fakahoko ha fekumi ki he ngaahi founa 'oku' nau ngāue'aki ki hono lesisita 'o e kelekele' mo 'enau ngaahi founa ngāue' pea fakafehoanaki `eni mo e ngaahi founa lesisita 'o e kelekele' mo e ngaahi founa ngāue 'i Tonga' 'aki 'a e fakakaukau ke ngāue'aki 'i Tonga' ni 'a e ngaahi me'a 'e ala tokoni ki he Potungāue'.

'E 'ikai ke toe 'oatu kakato 'i he vahe' ni 'a e kakano 'o e Lipooti Fakataimi ki he Konga 'Uluaki', 'a ia 'oku fakapipiki atu ki he Lipooti' ni 'i he Fakalahi 5. `E fai ha feinga 'i he vahe' ni ke fakanounou, fakamamafa'i mo fakapapau'i `a e ngaahi ola' mo e ngaahi fokotu'u' pea fai mo ha fakamatala ki heni `o fekau'aki mo e ngaahi ngāue kuo lava mai `o fakahoko 'e he Pule'anga'

fakataha mo e ngaahi fokotu'utu'u na`e ma`u mai lolotonga `a e ngaahi fakataha mo e kakai mo e ngaahi faka`eke`eke `a e Komisoni` `i he Konga Tolu`.

5.1 VAKAI'I 'O E FAKAHOKO NGĀUE 'A E POTUNGĀUE'

'I he Konga 'Uluaki', na'e fakahoko 'e he Komisoni' ha faka'eke'eke ki he ngaahi fatongia, fa'unga, ngaahi ngāue mo e fakahoko ngāue 'a e Potungāue'. Na'e fakahā 'i he Lipooti Fakataimi ki he Konga 'Uluaki' 'a e ta'e malava 'e he Potungāue ke fai 'a e ngāue' koe'uhi ko hono fa'unga' pea na'e fakapapau'i ai 'a e ngaahi me'a lalahi ko eni':

5.1.1 HULU FAU "NGAAHI TEFITO'I FATONGIA"

'O hangē ko ia na'e fakapapau'i pea fakamatala'i fakaikiiki 'i he palakalafi 2.1.1 'o e Lipooti Fakataimi ki he Konga 'Uluaki', 'oku hulu ānoa 'a e ngaahi fatongia 'oku fakahoko 'e he Potungāue' 'o 'ikai ke malava ai ke ne mafeau 'a e ngaahi fiema'u lahi mo kehekehe kuo hilifaki atu ki ai'. Koe'uhi ko e to e lahi ange 'a e tokanga mai 'a e kāinga Tonga nofo muli', 'atā 'a e ngaahi mōkisi 'o e kelekele' pea mo e lalahi mai 'a e fakakaukau 'oku mahu'inga ki he kakai Tonga' ke ma'u ha'anau kelekele, 'oku to e lahi ange ai 'a e ngaahi fiema'u ke lesisista 'a e kelekele' mo fakafetongi 'a e ngaahi 'api'. Lolotonga ia 'a e feinga ke fakahoko 'a e ngaahi ngāue mahu'inga ko eni fekau'aki mo e kelekele', 'oku to e fakahoko foki 'e he Potungāue' ia mo ha ngaahi fatongia kehe 'a ia 'oku fakamole taimi lahi kā 'oku 'ikai totonu ke hoko ia ko ha kongā 'a hono ngaahi tefito'i fatongia' 'o hangē ko e ngāue ki he ngaahi lāunga lahi fekau'aki mo e kelekele' mei he kakai' 'i ha founa 'oku meimei hangē ha fakatonutonu fakamaau'anga'.

Ko e ngaahi tefito'i fatongia lolotonga 'o e Potungāue' 'i hono fakapapau'i 'i he Lipooti Fakataimi ki he Konga 'Uluaki' 'oku kongā 'e nima:

(i) Tefito'i Fatongia 1 – Fakahoko 'a e ngaahi fatongia 'o e Minisita' kuo tu'utu'uni 'e he lao'

Ko hono fakahoko 'o e ngaahi fatongia 'o e Minisita' 'i he Lao ki he Kelekele' pea 'i hono tufaki 'o e kelekele', 'o 'ikai ha totongi ki ha tangata Tonga 'oku lahi hake hono ta'u motu'a' 'i he ta'u 16 pea mo e ngaahi alāme'a kotoa pē kuo fokotu'utu'u mai 'i he Lao ki he Kelekele' 'a ia 'oku fekau'aki mo e totonu mahu'inga mo hāhāmolia ko eni'. 'Oku ha'isia 'a e Minisita' 'e hono

fatongia ke ne fakapapau'i 'oku fakahoko totonu mo muimui'i pau 'a e ngaahi totonu hāhāmolia ko eni ki he kelekele'.

(ii) Tefito'i Fatongia hono 2 – Lēsisita

Ko hono fakahoko 'o e lēsisita 'o e ngaahi fakafetongi mo e ngaahi totonu' kotoa – fetongi 'o e tohi fakamo'oni ma'u kelekele', ngaahi lisi', ngaahi fakafetongi kelekele', momoi 'o e ngaahi kelekele', lēsisita 'o e ngaahi mōkisi', ngaahi tukufakaholo ma'a e ngaahi 'ea', fuakava 'ea 'a e uitou', ngaahi tu'utu'uni ki he ngaahi pepa ki he ngaahi tohi kole mo e ngaahi fekumi 'i he lesisita'.

Ko e ongo tefito'i fatongia 'oku hā atu 'i 'olunga' 'oku meimei fakahoko pē ia 'e he Va'a Fai Lesisita' mo e Va'a Palani Ngāue 'a e Potungāue' 'i he 'ulu'i 'ōfisi 'i Tongatapu'. Ko e ongo Kovana', 'i hona lakanga ko e ongo Tokoni Minisitaa', na'a' na fatongia'aki 'a e lēsisita 'i hona Vahefonua taki taha, ka na'e lahilahi 'a e ngaahi palopalema' 'i he'ena fakahoko ngāue' 'o hangē koia na'e hā 'i he palakalafi 2.1.5 mo e 3.1.6 'o e Lipooti Fakataimi ki he Konga 'Uluaki'.

(iii) Tefito'i Fatongia hono 3 – Savea' mo e Tā Mape'.

Ke fai hono savea'i mo hono tā 'a e ngaahi mape 'o e ngaahi konga kelekele kotoa pē 'i Tonga' ni 'o fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni mei he Minisitaa'. Ko e fatongia ko eni na'e fakahoko ia 'e he kau ngāue 'i he ngaahi Va'a 'o e Potungāue' ki he Tā Mape', Savea' mo e GIS.

(iv) Tefito'i Fatongia hono 4 – Fakahoko fatongia 'oku hangē ha fakatonutonu fakamaau'anga

Ke fakakaukau'i mo fakahoko ha ngaahi tu'utu'uni mo ha 'fale'i' ki he ngaahi 'faka'eke'eke/launga' mei he kakai' 'a ia 'oku lahi mo faka'au ke to e hulu ange. Ko e fatongia fakafale'i ko eni 'oku hangē ia ha fakatonutonu fakamaau'anga' pe fakaloea'.

Na'e meimei fakahoko 'a e fatongia ko eni' ia 'e he Va'a Fai Lēsisita', kā ko e ngāue ki ai 'oku fa'a a'u pē ia ki he meimei kotoa 'o e ngaahi va'a kehe', 'o makatu'unga 'i he natula 'o e faka'eke'eke' pe lāunga'. Ko e lahi 'o e ngaahi lāunga ko eni' na'e fekau'aki ia mo e fuoloa ma'u

pē ki he kakai' i he ngaahi tafa'aki kotoa i hono lēsisita 'o e kelekele'. Ko e ngaahi lāunga kehe' na'e felāve'i ia mo e ngaahi kaveinga 'o hangē ko e ma'u `api', hokohoko `o e 'ea', 'eke'i 'o e ngaahi totonu ki he kelekele' mo e toe ngaahi me'a lahi. Ko e ngaahi lāunga pehe' ni ia na'e totonu ke ngāue ki ai ha ngaahi feitu'u kehe ki he fatongia fakalao' kae 'ikai ko e Potungāue Fonua'.

(v) Tefito'i Fatongia hono 5 – Va'a Palani mo e Pule'i Fakakolo

'Oku ne pule'i 'a e ngaahi me'a kotoa fekau'aki mo e palani fakakolo' i Tonga' ni pea 'oku si'isi'i `aupito 'a 'ene kaunga `ana ki hono fakahoko 'a e ngaahi fatongia 'o e Minisitā Fonua' pe lēsisita 'a e kotoa 'o e ngaahi totonu ki he kelekele' pea mo e ngaahi fakafetongi'.

Ko e hulu `ānoa ko ia 'a e ngaahi tefito'i fatongia 'i he ngaahi ngāue `a e Potungāue Fonua', kuo tupunga ai 'a 'ene faingata'a'ia', ngaahi tōnounou', hokohoko `o e ngaahi ngāue 'oku te'eki fakakakato' mo e ngaahi toloi'.

5.1.2 NGAAHI FOKOTU'U 'I HE KONGA 'ULUAKI' FEKAU'AKI MO E NGAAHI FATONGIA 'O E POTUNGĀUE'

Na'e fokotu'u 'i he Lipooti Fakataimi ki he Konga 'Uluaki 'a e ngaahi fokotu'u ko eni fekau'aki mo e ngaahi tefito'i fatongia 'o e Potungāue'. Na'e 'i ai 'a e tali mai 'a e Potungāue' ki he Lipooti Fakataimi ki he Konga 'Uluaki 'i ha tohi mei he Sekelitali 'o e Fonua', Savea', Ngaahi Koloa Fakaenatula' mo e 'Atakai' 'a ia na'e faka'aho ki he 'aho 26 'o Me 2010. 'Oku 'oatu 'a e tatau 'o e tohi' ni 'i he Līpooti' ni 'i he Fakalahi 18.

(i) Fakafe'iloaki ngaahi tefito'i fatongia 'e tolu 'o e Potungāue' (Ngaahi Tefito'i Fatongia 1-3)

Na'e aofangatuku `aki 'i he Lipooti Fakataimi ki he Konga 'Uluaki' mei he ngaahi tefito'i fatongia ko `eni 'e 5 - na'e totonu ke fakahoko pē 'e he Potungāue' 'a e tefito'i fatongia 1 (ngaahi fatongia 'o e Minisitā Fonua' 'i he Lao ki he Kelekele'), tefito'i fatongia 2 (lēsisita mo e fakafetongi 'o e ngaahi totonu ki he kelekele') mo e tefito'i fatongia 3 (savea' mo e tā mape').

Na'e pehē 'e he Potungāue' na'e 'ikai ko ha palopalema kiate kinautolu 'a e ngaahi tefito'i fatongia na'a' nau lolotonga fakahoko'. Ko e palopalema ko e si'isi'i 'o e ivi ngāue (resources) kuo vahe'i ange ki he Potungāue' 'i he ngaahi ta'u kuo maliu atu', 'a ia na'e 'ikai pē ke teitei fe'unga ia ke fakahoko totonu mo lelei ai 'a e ngaahi ngāue na'e fiema'u'¹².

Neongo ia', na'e kei fiema'u ma'u pē 'a e Potungāue' ia ('o hangē pē ko e kotoa 'o e Ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga') ke fai 'a e ngāue' 'aki ha patiseti na'e fakangatangata. 'Oku to e hā foki mei he tali 'a e Potungāue' ki he Līpooti Fakataimi ki he Konga 'Uluaki' 'a e patiseti 'a e Potungāue' ki he ta'u fakapa'anga 2007/2008 ki he 2010/2011 'a ia na'e tu'usi ai 'a e patiseti 'o e ngaahi ta'u kuo hili' ki he \$1.58m (fakafuofua)¹³.

Na'e fa'u 'e ha tangata fale'i ko Dr Ken Lyons¹⁴ ha līpooti 'a ia ko hano to e fakalelei'i 'a e kole tokoni ki he IFC mei he Potungāue Fonua'ke fakapa'anga ha ngāue 'a ia 'e lava ke liliu 'o tauhi fakakomipiuta ai 'a e ngaahi lēkooti kekelele 'a Tonga'. 'Oku fakapipiki atu ha tatau 'o e tohi ngāue' ni fakataha mo e Līpooti'ni 'i he Fakalahi 19. Na'e fakamahino 'e Dr Lyons ha ngaahi ngāue fakakelelele 'e 50 nai 'a ia na'e tuhu'i pau 'e he Lao ki he Kelekele' ke fakahoko mo tokanga'i 'e he Va'a Pule' pea mo e Va'a ki he Ngaahi Fakamatala', pea mo e Va'a ki he Palani mo e Tokoni Fakangāue' (Land Management, Land Information Divisions and Strategy and Corporate Support). Na'e fakakalalasi kongokonga lalahi 'a e ngaahi ngāue ni ki he ngaahi lisi, ngaahi to e lisi, vahe 'o e ngaahi 'api tukuhau' mo e 'api kolo', ngaahi mōkisi', ngaahi kavietī', ngaahi to'o 'api (resumption) mo e ngaahi totonu ki he kekelele' pea mo e tănaki 'o e ngaahi totongi lisi'. Ko e ngaahi ngāue fakakelelele ko eni' na'e tō loto ia 'i he ngaahi tefito'i fatongia 'e tolu 'o e Potungāue' 'a ia na'e fiema'u ha ngāue lahi, tukupā mo ha me'a ivi ngāue (resources) lahi ke fakahoko 'aki.

'I he'ene pehee', 'oku 'i ai 'a e fiema'u ke fokotu'utu'u 'a e ngaahi ngāue' 'o fakatatau ki hono mahu'inga' pea vahe atu leva 'a e ivi ngāue (resources) 'oku ma'u' 'o fakatatau ki ai. Ko e

¹² Vakai ki he Fakalahi 18, Peesi 7, palakalafi 3.1.1

¹³ Vakai ki he Fakalahi 18, Peesi 7, palakalafi 2.1.1

¹⁴ Vakai ki he Fakalahi 19, Peesi 12

'uhinga ia 'oku kei pou pou'i aipē 'e he Komisoni' ke nofo taha 'a e Potungāue' ki hono ngaahi tefito'i fatongia 'e tolu kuo 'osi lave ki ai 'i he 5.1.1 (i) ki he (ii) 'i 'olunga.

FOKOTU'U 52: *Ke nofo taha 'a e Potungāue Fonua' ki hono fakahoko 'a hono ngaahi tefito'i fatongia', 'a ia ko e (i) ko e ngaahi fatongia 'o e Minisitau' 'i he Lao ki he Kelekele, (ii) lēsisita 'o e ngaahi tohi fakamo'oni ma'u kelekele' mo e ngaahi totonu fakakelekele', ngaahi fakafetongi 'i ai' mo e ngaahi ngāue fakakelekele' kotoa pē, mo e (iii) savea' mo e tā mape'.*

(ii) 'Oku 'ikai totonu ke hangē 'a e Potungāue ha fakamaau'anga (Tefito'i Fatongia hono 4)

'O hangē ko ia kuo fakamatala'i atu 'i he 5.1.1 (iv) 'i 'olunga', ko e taha eni 'o e ngaahi fatongia na'e fakahoko faka'aho 'e he Potungāue' 'o tautautefito ki he taimi na`a` nau fehangahangai ai mo e kakai'. Na'e fakahā 'e he Potungāue'¹⁵ ko Tonga 'i he Pasifiki' 'oku si'isi'i taha ai 'a e ngaahi hopo kelekele kuo a'u ki he Fakamaau'anga'. 'Oku pehē ko e ola ia 'o e ngaahi ngāue na'e fakahoko 'e he Potungāue' ma'a e kakai' ke fakalelei'aki 'a e ngaahi fakakikihi fakakelekele 'i he fepōtalanoa'aki mo e fakalelei vā – pe ko ia 'oku hā 'i he Lipooti Fakataimi ki he Konga 'Uluaki' ko e fatongia "fakatonutonu 'o hangē ha fakamaau'anga'".

Neongo ia, 'oku tui 'a e Komisoni' ko hono fakahoko 'o e fatongia ko ia' 'oku' ne to'o 'e ia 'a e konga lahi 'o e ivi ngāue mo e taimi 'o e Potungāue'. 'Oku totonu ai ke `oua `e toe fakahoko 'e he Potungāue' 'a e fatongia ko eni' he 'oku' ne to'o `e ia 'a e taimi mo e ivi ngāue' mei hono ngaahi Tefito'i Fatongia 1 ki he 3 'a ia ko hono ngaahi fatongia totōnu'. 'Oku mahino 'a e nunu'a 'o e kau atu ko ia 'a e kau ngāue' mei he Va'a Fai Lēsisita' ki he fatongia "fakalelei vā" ko eni', na'e hoko ai ke nau li'aki honau ngaahi tefito'i fatongia' pea 'oku 'ikai ha to e veiveiua ko e 'uhinga ia 'oku tu`una ai 'a e ngaahi faile 'oku te`eki fai ha ngāue ki ai, 'a ia 'oku lave ki ai 'a e Lipooti Fakataimi ki he Konga 'Uluaki'¹⁶. 'Ikai ko ia pē, na'e 'ikai foki ke ma'u 'e he kau ngāue 'a e Potungāue', 'a ia na`a` nau fehangahangai faka'aho mo e kakai', 'a e 'ilo fakalao, maheni mo e taukei fe'unga ke fai ha fale'i fakalao pe fakahoko ha ngaahi ngāue fakalelei vā fakapalofesinale.

¹⁵ Vakai ki he Fakalahi 18, Peesi 6, palakalafi 2.1.10

¹⁶ Vakai ki he Fakalahi 5, Peesi 2.1.12

'Oku malava ke ma'u 'e he Potungāue' ha fale'i fakalao mei he Potungāue Fakahinohino Lao' 'o fekau'aki mo ha me'a fakalao 'oku fiema'u 'i hono fakahoko 'o e ngaahi mafai 'o e Minisitaa' 'i he Lao ki he Kelekele'. 'E to e lava pē foki ke 'oatu ha fale'i fakalao, mei he loto Potungāue' 'i ha taimi 'e to e vave ange, mei ha 'ofisa lao `oku ngāue 'i he Potungāue', ka ko e fale'i ko ia' 'oku 'ikai totonu ke 'oatu ia mei he Potungāue' ki he kakai'. 'Oku totonu ke fai `a e kumi fale'i fakalao ('a e kakai) mei he kau fakafongā lao' pē ngaahi mēmipa kehe ange 'o e sosaieti'. Ko e fale'i fakalao fakaloto'i Potungāue' 'oku totonu ke fakangatangata pē ia ki hono fakahoko ki ha taha kole ha tu'utu'uni 'a e Potungāue' 'i ha me'a fekau'aki fakahangatonu pē mo kinautolu. 'Oku totonu ke faka'ai'ai 'a e kakai' ke nau kumi fale'i fakalao mei he kau fakafongā lao kuo 'osi laiseni' kae 'oua te nau fakafalala ki he Potungāue' ke nau fakahoko 'a e ngāue ko eni' ma'a kinautolu.

Ka 'i ai ha taha 'oku 'ikai fiemālie ia ki ha tu'utu'uni kuo fakahoko 'e he Minisitaa' pe ha taha 'o e kau ngāue 'o e Potungāue', 'e ngofua ke ne fakahū ha'ane tangi ki he Komisoni Kelekele Tau'atāina 'oku fokotu'u atu' ke to e vakai'i 'a e tu'utu'uni ko ia' kae 'oua 'e toutou 'alu aipē ki he Potungāue mo 'ene lāunga' pe ta'efiemālie'. 'O hangē kuo fokotu'u 'i he Vahe 7, 'e fokotu'u ha Komisoni Kelekele Tau'atāina pea ko e taha 'a hono ngaahi fatongia' ko hono tali 'a e ngaahi tangi ke to e vakai'i 'a e fakahoko 'e he Potungāue' 'a e ngaahi mafai 'i he Lao ki he Kelekele'. 'E ngofua ke fakahoko 'a e ngaahi tangi ki he Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele' 'i ha poini fakalao ke vakai'i pe na'e tonu fakalao 'a e ngāue 'a e Minisitaa', kā 'e 'ikai lava ha tangi fekau'aki mo e tu'unga lelei (merit) 'o e tu'utu'uni', tukukehe 'o kapau na'e 'ikai ke 'oatu ha fale'i mei he Komisoni Kelekele Tau'atāina' ki he Minisitaa' 'i he'ene fakahoko 'ene tu'utu'uni'. 'E tau'atāina 'a e Fakamaau'anga Fakatonutonu mei he Komisoni Kelekele Tau'atāina'. 'E lava ke to e vakai'i 'e he Fakamaau'anga Fonua' 'a e tu'utu'uni 'a e Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele' 'i ha makatu'unga fakalao, kā kuo pau ke fakahū atu ha tohi kole ki he fakamaau 'o e Fakamaau'anga Fonua' ke ne tomu'a fakangofua.

'I hono to e fakalea 'e taha', 'e lava 'e ha taha 'oku ta'efiemālie ke ne faka'ilo 'a e Minisitaa' ki he Fakamaau'anga Fonua' 'i ha ngaahi me'a fakangāue. Kaneongo ia, 'o hangē ko e fakamatala 'i he Vahe 7 'o e Līpooti' ni, ko e taumu'a 'a hono fokotu'u 'o e Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele' ke fakasi'isi'i ai 'a e ngāue' mei he Fakamaau'anga Fonua' pea mo hono fakahoko 'e he Potungāue Fonua' 'a e fatongia fakafakamaau'anga', 'aki hano 'omai ha ngaahi founa fo'ou mo fe'unga ki hono solova 'o e ngaahi fakakikihi 'i he ngaahi tu'utu'uni fakangāue' pea faka'atā ai 'a e taimi 'o e Fakamaau'anga Fonua' ke ngāue ki he ngaahi fakakikihi kehekehe kuo 'osi vahe'i atu ki ai.

FOKOTU'U 53: Ke 'oua 'e to e fakahoko 'e he Potungāue' 'a e Tefito'i Fatongia 4 pea ke 'ave kotoa 'a e ngaahi lāunga' ki he Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele 'o fakafou 'i he Komisoni Kelekele Tau'atāina'.

(iii) Ngaahi fatongia fakalao kehe 'o e Minisitaa' (Tefito'i Fatongia 5 mo e ngaahi me'a kehe)

'O hangē ko hono fakamatala'i 'i he 5.1.1 (v) 'i 'olunga', ko e fatongia ia 'o e Potungāue 'o fakafou 'i he'enu Minisitaa' 'a e Va'a ki he Palani mo e Pule'i 'o e Ngaahi Kolo (Planning Division) neongo ko e ngaahi fatongia 'oku fakahoko 'e he Va'a' ni 'oku si'isi'i 'aupito pē 'a 'ene fekau'aki mo e ngaahi tefito'i fatongia 'e tolu 'o e Potungāue'.

'I he founa tatau, ko e Ngaahi Koloa Fakaenatula', 'a ia 'oku tuku 'i he lao ki he Minisitaa' ke ne tokanga'i kā 'oku si'isi'i pē mo 'ene fekau'aki mo e ngaahi tefito'i fatongia 'e tolu kuo fakamahino 'i 'olunga'. Ko e ngaahi va'a kehe' 'oku kau ki ai 'a e Va'a ki he Ivi (Tefito'i Fatongia 6), Va'a Sioloki (Tefito'i Fatongia 7) mo e Potungāue 'Atakai (Tefito'i Fatongia 8).

'Oku tali 'e he Komisoni' 'a e ngaahi fatongia mahu'inga mo 'aonga 'oku fakahoko 'e he Va'a ki he Ivi', Va'a Sioloki' mo e Potungāue 'Atakai'. Neongo ko e ngaahi fatongia 'oku' nau fakahoko' ko e konga ia 'o e ngaahi fatongia fakakātoa 'o e Potungāue' 'i he tu'utu'uni 'a e lao pe tu'utu'uni ngāue', na'e 'ikai fai ha lave mahino ki ai 'i he Lipooti Fakataimi ki he Konga 'Uluaki' koe'uhi ko e ngaahi fatongia ko eni 'oku 'ikai 'i loto ia 'i he ngaahi tu'utu'uni ngāue 'a e Komisoni'. Na'e fakangatangata pē 'a e ngāue 'a e Komisoni' ki he ngaahi me'a fekau'aki mo e

“kelekele” ‘a ia na’e ‘ikai kau ki ai ‘a e ngāue ‘a e ngaahi Va’a’ ni mo e Potungāue’ neongo ‘oku’ nau `i he malumalu `o e Potungāue tatau.

‘I he taimi na’e fakahoko ai ‘e he Komisoni ‘a `ene faka’eke’eke ‘i he Konga ‘Uluaki’, na’e kau atu ki ai ‘a e ngaahi Va’a’ ni mo e ngaahi Potungāue’ ni koe’uhi ke lava ai hano fakakaukau’i ‘a e uesia ‘o e fakahoko ‘e he Potungāue Fonua’ ‘a hono ngaahi tefito’i fatongia kuo tu’utu’uni ‘i he Lao ki he Kelekele’ koe’uhi ko e hulu ‘o e ngaahi fatongia kehe ‘oku vahe’i atu ke nau fakahoko’.

Na’e kakato ‘a e faka’eke’eke ‘a e Komisoni’ ‘i he Konga ‘Uluaki’ fekau’aki mo e Potungāue’ ‘i Sānuali 2010, ‘a ia na’e kei fakahoko kotoa ‘e he Potungāue’ ‘i he taimi ko ia’ ‘a e ngaahi fatongia `i `olunga’. ‘Oku fakatokanga’i ‘e he Komisoni’ mei he fokotu’utu’u ‘o e fa’unga lolotonga ‘o e Potungāue’, ‘a ia na’e tuku mai ki he Komisoni’ ‘i Ma’asi 2012 ‘o hangē ko ia ‘i he Fakatātā 1 (vakai ki lalo), ‘oku ‘ikai to e kau ‘a e Va’a ki he Ivi’ ‘i he fokotu’utu’u ‘o e fa’unga ‘o e Potungāue’. ‘Oku totonu ke fakatokanga’i eni ‘i hono fakakaukau’i ‘o e ngaahi fokotu’u mo e ngaahi fakamatala ‘oku ‘oatu ‘i lalo’.

FOKOTU’U 54: Ke fakamavahe’i mei he Potungāue Fonua’ ‘a e ngaahi Tefito’i Fatongia 5 ki he 8 ‘o ‘ave ki ha ngaahi Potungāue kehe ‘oku pehē ‘e he Pule’anga’ ‘e fe`unga mo e fatongia ko ia’.

‘Oku ‘ilo’i ‘e he Komisoni’ ‘e uesia ‘e he fokotu’u ko eni’ ‘a e Va’a ki he Palani mo e Pule’i Fakakolo, Va’a ki he Ivi, Va’a Sioloki pea mo e Potungāue ‘o e ‘Atakai. ‘Oku totonu ke fakakaukau’i ‘e he Pule’anga’ ‘a e founga lelei taha ‘i he tu’unga tu’utu’uni fakangāue’ (policy level) ke fakahoko ‘aki ‘a e fokotu’u ko eni ‘a e Komisoni’ ‘o kapau ‘e tali.

‘I he tali mai ‘a e Potungāue’ ‘i Me 2010 ki he Lipooti Fakataimi ki he Konga ‘Uluaki’ (vakai ki he Fakalahi 18), na’e fakahā mai ai ‘a e ‘uhinga na’e fakahoko ai ‘e he Potungāue’ ‘a e kotoa ‘o e ngaahi tefito’i fatongia ko ia na’e fakamatala’i ‘i he Lipooti Fakataimi ki he Konga ‘Uluaki’. Na’e fai `a e lave ai ki he ‘ngaahi fatongia na’e tu’utu’uni’i ‘e he lao’ `o vahe`i ange ki he Potungāue’ pea ko e ngaahi tefito’i fatongia ‘e nima ko eni’ mo e ni`ihi kehe na’e ‘ikai lave ki ai ‘a e Lipooti

Fakataimi ki he Konga 'Uluaki' na'e taku ia ko e ngaahi tafa'aki mahu'inga pē ia mo totonu ke ngāue ki ai 'a e Potungāue'. 'Oku to e tokanga'i foki 'e he Minisitā Fonua' 'a hono fakahoko 'o e ngaahi Lao kehekehe 'o kau atu ki ai 'a e Lao ki he Ngaahi Paaka mo e Ngaahi Feitu'u Malu'i (Vahe 89), Lao ki he Ngaahi Maka Mahu'inga (Vahe 133), Lao ki he Keli Petoliume (Vahe 134) mo e Lao ki he Fakafuofua Uesia 'o e 'Ātakai 2003. 'I he founa tatau, 'oku totonu foki ke toe fakakaukau'i 'e he Pule'anga' pe 'oku totonu aipē ke kei tokanga'i 'e he Minisitā Fonua' 'a hono fakahoko 'o e ngaahi mafai' ni 'i he tu'unga tu'utu'uni fakangāue (policy level) ki mu'a pea toki fai atu ha fokotu'u atu kei fakatonutonu 'a e lao'.

Talu mei hono tuku atu 'a e Lipooti Fakataimi ki he Konga 'Uluaki' 'i Fepueli 2010, kuo ma'u mai 'e he Komisoni' ha ngaahi fokotu'u lahi mei he kakai lolotonga 'a e Konga Tolu 'o e faka'eke'eke pea pehē ki he ngaahi lipooti ('o kau ai 'a e tali mei he Potungāue' ki he Līpooti Fakataimi ki he Konga 'Uluaki' mo e lipooti 'a Dr Ken Lyons) 'a ia 'oku' 'i ai 'ene fekau'aki mo e fakahoko ngāue fakakātoa 'a e Potungāue'.

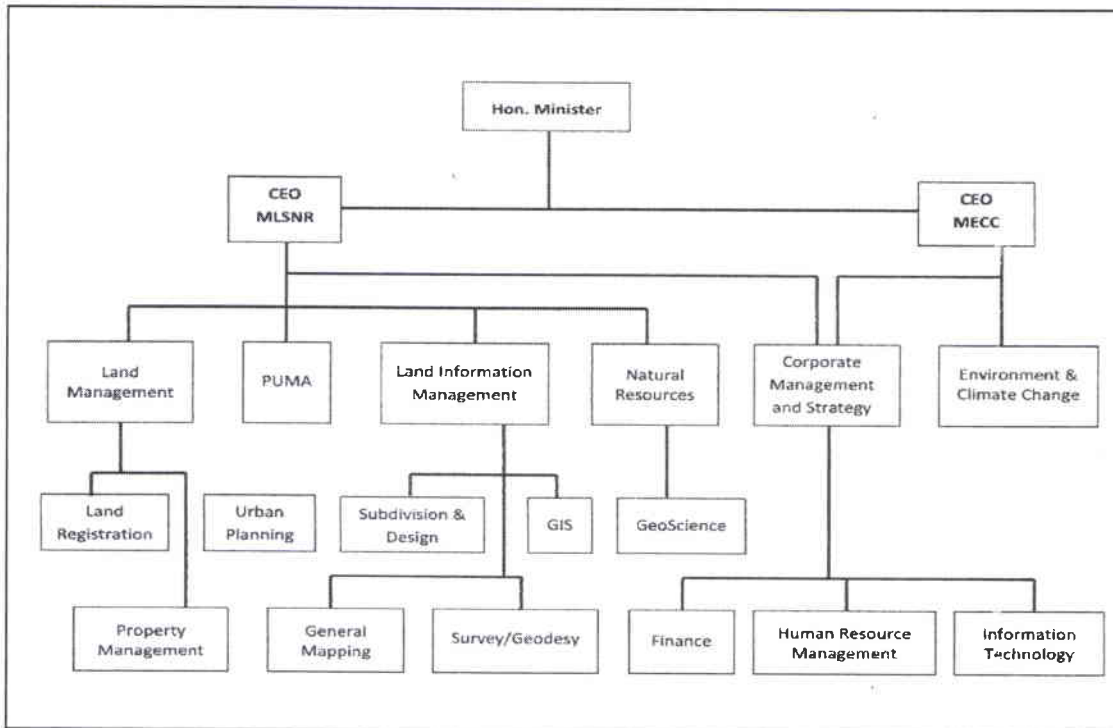
'Uluaki', 'i he tali ki he Lipooti Fakataimi ki he Konga 'Uluaki' (vakai ki he Fakalahi 18), na'e fakahā ai 'e he Potungāue' na'e 'ikai ko e palopalema' ko e lahi 'o e ngaahi tefito'i fatongia 'oku' nau lolotonga fakahoko', ka ko e 'ikai fe'unga 'a e patiseti kuo vahe'i ange' 'o fakatatau ki he ngaahi ngāue kotoa 'oku' nau fakahoko', pea mo tu'utu'uni 'e he lao'ke nau fai'. 'I he'ene pehee', ko e ngaahi Potungāue mo e Ngaahi Va'a 'oku' nau fakahoko 'a e ngaahi ngāue 'i he Tefito'i Fatongia 5 pea pehē ki he ngaahi fatongia kehe 'oku' 'ikai hā 'i he Lipooti Fakataimi ki he Konga 'Uluaki' 'o hangē 'oku fakamatala'i atu 'i 'olunga', 'e malava pē ia ke fakahoko 'o si'isi'i ke to e kau atu ki ai 'a e Minisitā' mo e CEO 'o e Potungāue Fonua'. Koe'uhi ko 'eni, na'e faka'uhinga'i ai ko 'enau 'i he malumalu 'o e Potungāue tatau' 'e 'ikai ke fu'u uesia lahi ai 'a e fakahoko 'e he Potungāue' ia 'a hono ngaahi tefito'i fatongia 'e tolu'.

Ko e fokotu'utu'u 'o e fa'unga lolotonga 'o e Potungāue' ('i Ma'asi 2012) 'oku hā atu ia 'i he Fakatātā 1 'i lalo'¹⁷.

---

¹⁷ Palani 'a e Potungāue Fonua, Savea, Ngaahi Koloa Fakaenatula mo e 'Ātakai 2011/2012 (Corporate Plan)

Fakatātā 1 – Fokotu’utu’u ‘o e fa’unga lolotonga ‘o e MLSNRE

‘Oku hā ‘i he Fakatātā 1 ko e Ngaahi Va’a lalahi ‘i he Potungāue’ ‘oku ‘i he malumalu ia ‘o e ongo CEO ‘e toko ua, ‘a ia ko e taha ko e CEO ki he Potungāue Fonua, Savea, mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula’ pea taha ki he ‘Ātakai mo e Feliliuaki ‘a e ‘Ea’. ‘I he ‘a’ahi atu ‘a e Komisoni’ ki he Ngaahi Va’a kehekehe ko eni’ lolotonga ‘a e faka’eke’eke ‘i he 2010’, na’e hā mahino mai ‘a e lava ko ia ke ngāue tau’atāina pē ‘a e Ngaahi Va’a ‘oku ‘ikai ‘i ai ha’anau kaunga hangatonu ki he ngaahi tefito’i fatongia ‘oku fakahā atu ‘i ‘olunga, ‘o hangē ko ia ko e ‘Ātakai’ mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula’. Hangē ko eni’, na’e ngāue ‘a e Potungāue ‘Ātakai mei ha fale makehe pē pea na`a`nau ngāue’aki ‘a ‘enau ngaahi me’angāue pē ‘a kinautolu, ‘o kau ai ‘a e ngaahi komipiuta, ngaahi me’angāue makehe mo e ngaahi me`alele. Na’e tokanga’i pē ‘e he ongo taki takitaha ‘a hono pule’i ‘o e Potungāue takitaha ‘o ‘ikai ha to e fu’u kaunga fēfē ki ai ‘a e CEO ‘o e Potungāue Fonua’ pea mo e Minisitaa’, kā na’e līpooti pē mo fale’i kinaua fekau’aki mo hono fakahoko ‘o e ngāue’ pea pehē ki he ngaahi me’a kehe pē na’e fiema’u ke fakangofua mei he tu’unga ko ia’.

Ua, 'e 'ikai to e fakahoko 'e he Potungāue' 'a e Tefito'i Fatongia 4', 'a ia 'e fakahoko ia 'e he Komisoni Kelekele Tau'atāina' pea mo e Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele'. Ko e taimi mo e ngaahi ivi ngāue na'e ngāue'aki 'i he Tefito'i Fatongia ko eni', 'e 'oatu ia ke fakahoko 'aki 'a e ngaahi tefito'i fatongia lalahi ko ia 'e tolu 'o e Potungāue'. 'E to e `atā ange heni 'a e taimi 'o e kau ngāue 'o e Potungāue', CEO 'o e Potungāue Fonua' pea mo e taimi `o e Minisitaa' ke nau tokanga`i fe`unga 'a e ngaahi tefito'i fatongia ko eni 'e tolu'.

Hili `o e fakakaukau ko ia 'i 'olunga', 'oku kei fakamamafa'i aipē 'e he Komisoni' 'a e 'ikai fiema'u ke to e fakahoko 'e he Potungāue' 'a e Tefito'i Fatongia hono 4. Neongo ia', 'oku 'oatu ai he taimi' ni ha toe fetongi `e taha (alternative) ki he Fokotu'u 54, 'a ia na'e fokotu'u atu ai ke to'o mei he Potungāue' 'a e Tefito'i Fatongia 5 pea mo e ngaahi fatongia kehe 'a ia na'e 'ikai hā 'i he Lipooti Fakataimi ki he Konga 'Uluaki' 'o kau ai 'a e ngafa ki he Ngaahi Koloa Fakaenatula', Ivi', Sioloki' mo e 'Ātakai'.

Ko e toe fetongi' (alternative) ke kei ko e hokohoko atu pē 'a hono tokanga'i 'e he Minisitā Fonua' 'a e Ngaahi Va'a ni, 'o kapau 'e 'ikai ke kei fepaki 'a 'enau ngāue' mo hono fakahoko 'o e ngaahi tefito'i fatongia 'e tolu 'o e Potungāue'. Ko e Va'a mo e Potungāue takitaha na'e 'i ai pē hono `Ōfisa Pule, 'a ia na'a' ne fakahoko 'a e konga lahi 'o e ngāue' 'o kau ai hono tokanga'i 'o e kau ngāue' mo hono 'oatu 'a e ngaahi lipooti/fale'i ki he CEO mo e Minisitaa' 'i hano fiema'u.

FOKOTU'U 55: KE kei hokohoko atu pē 'a hono fakahoko 'e he Potungāue' 'a e ngaahi tefito'i fatongia 5 ki he 8 (Va'a ki he Palani mo e Pule'i 'o e Ngaahi Kolo', Va'a ki he Ivi', Va'a Sioloki' mo e Potungāue 'Ātakai') 'i loto 'i he fa'unga 'i he Fokotu'u 56.

Kuo fai atu 'e he Komisoni' ha fakakaukau kehekehe 'e ua 'i he Fokotu'u 54 mo e 55, kā 'oku mamafa ange `a e Komisoni' ki he Fokotu'u 55.

5.1.3 NGAHI ME'A KEHE 'OKU KAUNGA KI HE FAKAHOKO NGĀUE 'A E POTUNGĀUE'

Na'e fakahā 'i he Lipooti Fakataimi ki he Konga 'Uluaki' ha ngaahi palopalema kehe na'a' ne uesia 'a e fakahoko ngāue fakakātoa 'a e Potungāue', 'a ia na'e kau ki ai 'a e ngaahi tōnounou 'i

he kau ngāue', founga pule' mo e ngaahi me'a fakataki ngāue', 'ikai ke 'i ai ha pa'anga fe'unga' pea mo e si'i hono ngāue'aki 'o e komipiuta'.

'I he`ene tali mai ki he Lipooti Fakataimi ki he Konga 'Uluaki' 'i Mē 2010 (vakai ki he Fakalahi 18), na'e 'omai ai `e he Potungāue' 'a e ngaahi 'uhinga na`e fu`u tokolahi ai 'a e kau ngāue' kae si'isi'i 'enau pōto'i ngāue'. Ko e taha 'o e ngaahi 'uhinga ki heni' ko e ngaahi fakatokosi'i na`e fai `e he Pule'anga' 'i he 2006 pea mo hono tamate'i ko ia 'o e ngaahi lakanga pule 'e ni'ihii. Na'e to e fakapapau`i mai 'e he Potungāue' na`e si'isi'i 'a e ngaahi faingāmalie ako ngāue', tokosi'i mo e kau ngāue fakapalofesinale ki he kelekele' 'i he ngaahi fonua Pasifiki', faingata'a ke ma'u ha kau ngāue 'oku ma'u ha pōto'i ngāue fe'unga, si'isi'i fakapa'anga' pea mo e toe ngaahi fakangatangata kehe pē fakakaungāue. Na'e tui tatau 'a e Potungāue 'oku fiema'u ha Palani Fakalakalaka Ma'a e kau Ngāue 'oku toe fakamamafa'i ange ai 'a e ngaahi fiema'u vivili 'a e Potungāue' pea ke fakakau atu ia ki he Palani Fakafonua'.

Kapau `e fakahoko 'a e ngaahi liliu kuo fokotu'u atu 'i he 5.1.1 ki he 5.1.2 'i 'olunga' pea mo e 5.2 ki he 5.3 'i lalo', 'oku totonu ke ne feau, pea ka 'ikai ke ne to'o 'aupito, 'a e ngaahi palopalema ko eni' mo 'ene uesia 'a e fakahoko ngāue fakakātoa 'a e Potungāue'.

5.2 FOKOTU'UTU'U FO'OU 'A E POTUNGĀUE' KE POUPOU'I 'A HONO NGAahi TEFITO'I FATONGIA'

Ko e fokotu'utu'u 'o e fa'unga lolotonga 'o e Potungāue' 'oku hā atu ia 'i he Fakatātā 1 'i 'olunga'. Koe'uhi ke nofo taha 'a e Potungāue' ki he fakahoko 'a hono ngaahi tefito'i fatongia 'e tolu kuo fokotu'u atu 'i he 5.1 'i 'olunga' pea ke fakahoko lelei foki ia, 'oku toe fiema'u ha ngaahi liliu ki he fa'unga 'o e Potungāue' ke langa mo 'ave 'a e ivi ngāue' ki he feitu'u 'oku fiema'u lahi taha ai'. Ko e fokotu'utu'u fo'ou ko eni' 'oku kau ai 'a hono tuku atu ki tu'a 'o e ngaahi ngaue 'e ni'ihii (privatisation) pea mo hono fokotu'u ha ngaahi lakanga fo'ou 'i loto 'i he Potungāue'. Na'e 'i ai mo ha ngaahi liliu kehe ki he 'ofisi 'o e Minisitā Fonua' 'a ia na'e fokotu'u mai mei he kakai'.

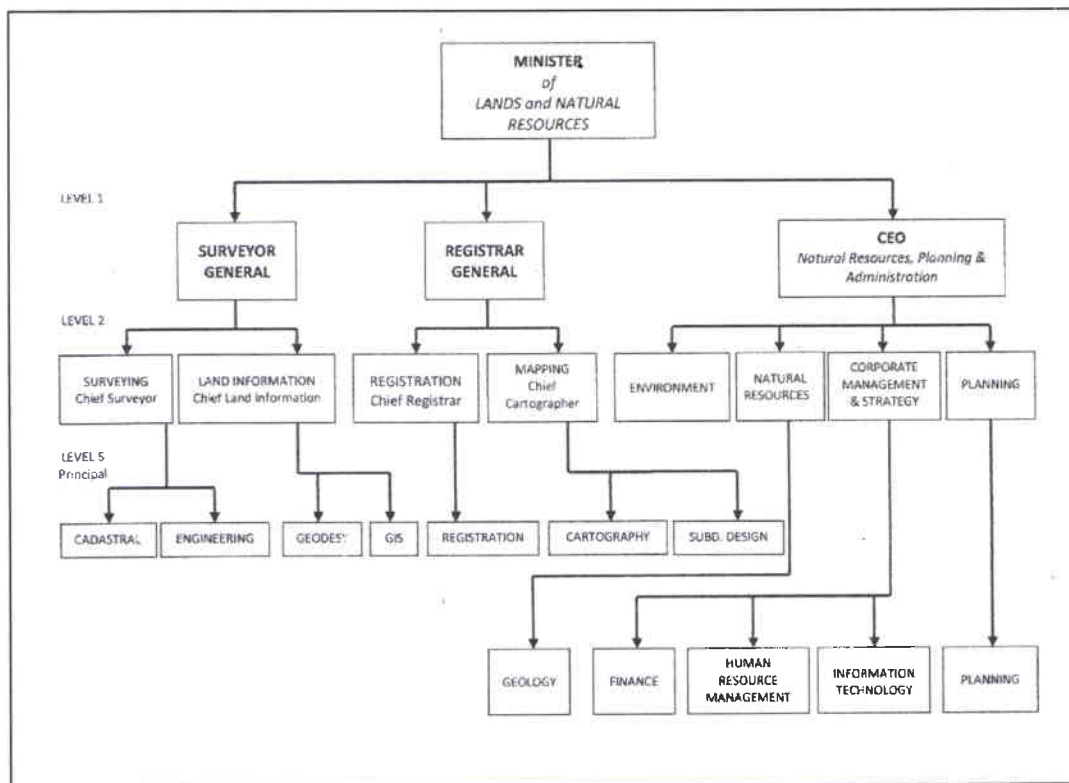
Na'e fakamatala'i atu 'i he Lipooti Fakataimi ki he Konga 'Uluaki' 'a e ngaahi konga lahi 'o e toe fokotu'utu'u fo'ou ko eni'. 'Oku fakakau mai ki he fokotu'utu'u fo'ou ko eni' ha ngaahi me'a mei he founa lēsisita kekelele 'a Nu'usila'. 'I he kakato hono fakahoko 'e he Komisoni' ha vakai'i mo hano fakafehoanaki 'o e founa lesisita kekelele 'a Nu'usila' 'i he Konga 'Uluaki 'o 'ene faka'eke'eke 'i he 2009, na'e mahino mei ai 'a e fu'u fakalalakaka 'a 'enua founa ngāue `a nautolu' ki Tonga kae tautau tefito ki he ngaahi ngāue 'oku fakahoko 'i he 'initaneti' 'i he "Landonline". Na'e fa'u 'a e fa'unga fakangāue ia 'a Nu'usila' ke ngāue ki ha kau kasitomā 'oku toe tokolahi ange pea ngāue'aki 'a e founa lēsisita "Torrens" (Torrens system of registration), ka ko Tonga ia ko ha fonua 'oku si'isi'i ange, si'i ange mo hono kekelele' pea muimui ia ki he founa tohi ma'u 'api' (deeds system). Neongo ia', na'e to'o mai 'e he Komisoni' ha ngaahi me'a 'e ni'ihii mei he fa'unga fakangāue 'o e lēsisita kekelele 'i Nu'usila', 'a ia 'e lava ke fai ki ai ha fanga ki'i liliu si'i pē `e fiema'u ke fakalei'i'aki `a e fa'unga 'o e Potungāue Fonua 'a Tonga'.

Ko e fokotu'utu'u fo'ou ko eni' 'oku fakataumu'a ia ke langa hake ha ngaahi tafa'aki 'oku fiema'u 'i loto 'i he Potungāue koe'uhi' ke tokoni ki hono fakahoko 'o e Fokotu'u 55 'oku hā 'i 'olunga'. 'E toe kaunga atu foki ia ki he ngaahi liliu kuo fokotu'u atu ki he lakanga 'o e Minisitā

Fonua' o kau ai 'a e ngaahi mafai fo'ou 'e ma'u 'e he Minisitaa' pea mo e ngaahi fatongia tokoni ke fakahoko 'e he Komisoni Kelekele Tau'atāina fo'ou'.

Ko e fa'unga fo'ou kuo fokotu'u atu' 'oku hā ia 'i he Fakatātā 2 pea 'oku fakakau'i ai 'a e ngaahi me'a na'e to'o mai mei he fa'unga 'o e LINZ, kā na'e toe fakalelei'i mo liliu ke hōhoa mo e fiema'u ke nofo taha 'a e Potungāue' ki hono fakahoko 'a hono ngaahi tefito'i fatongia 'i he Lao ki he Kelekele'.

Fakatātā 2 – Fokotu'utu'u fo'ou ki he fa'unga 'o e MLSNRE

FOKOTU'U 56: KE fokotu'utu'u fo'ou 'a e Potungāue Fonua' o fakatatau ki he fa'unga fo'ou 'oku fokotu'u atu 'i he Fakatātā 2.

5.2.1 KO E MINISITĀ FONUA’

(i) Ngaahi mafai fo’ou

‘I he kakato `o e fakafehoanaki `e he Komisoni `a e founa lēsisita kelekele ‘a Nu’usila’ ‘i he 2009, lolotonga ‘a e Konga ‘Uluaki ‘o `ene faka’eke’eke’, na’e ‘i ai ‘a e tokanga makehe ki he mātu`aki mavahe ko ia ‘a e Kapineti’ mo e ‘ikai toe kau ‘a e Minisitaa’ ‘i Nu’usila ki he ngaahi ngāue faka’aho fekau’aki mo e lēsisita ‘o e ngaahi totonu fakakelekele. Neongo ko e lēsisita ‘o e ngaahi totonu fakakelekele ko e fatongia ia ‘o e Pule’anga Nu’usila’, ko e ngaahi fatongia fakahoko ngāue’ ‘oku fai ia ‘e he Kulupu ki he Ngaahi Ngāue Fakakasitoma (Customer Services Group) ‘o fakafou ‘i he “Landoline”, pea ko e ngaahi fatongia pule’ leva ‘oku fakahoko ia ‘e he Fai Lēsisita Seniale ‘o e Kelekele’, ‘a ia ‘oku’ ne ma’u ‘a e lakanga ‘i he lēvolo 3 ‘o e fa’unga fakakātoa ‘o e LINZ. ‘E lelei ke ngaue’aki ‘i Tonga ha fa’unga meimei pehe’ ni, ‘o tautau tefito ki hono fa’a tukuaki’i ‘o e Kapineti’ mo e Minisitā Fonua’ koe’uhi ko e ta’efiemālie ‘a e kakai ‘i hono fakahoko ‘o e ngaahi ngāue fakakelekele, ka `oku hāhāmolofia ke hoko ha me’a pehē ia ‘i Nu’usila koe’uhi ko e mavahe ‘a e fatongia ‘o e Minisitaa’ ia mei he ngaahi ngāue faka’aho’. ‘I Tonga, ko e fakahoko ngāue’ mo e fai tu`utu`uni ki he lēsisita `o e kelekele’ ko e ongo fatongia fakatou’osi pē ia ‘o e Minisitaa’ pea ko ia pē ‘oku to e hoko ko e Fai Lēsisita Kelekele’ ‘o fakatatau ki he lao’.

‘Oku ‘i ai foki ‘a e kaunga ‘a e Kapineti’ ki he ngaahi ngāue fakakelekele’ ‘o hangē ko ia ko e fakangofua ‘o e ngaahi lisi’ mo ha ngaahi me’a kehe pē. Na’e fakahā ‘i he Līpooti Fakataimi ki he Konga ‘Uluaki’ ko e taha ‘o e ngaahi me’a na`a’ ne fakatupu ‘a e tōmui `a hono fakakakato ‘o e ngaahi ngāue ki he lesisita kelekele ko e toe kau mai ko ia ki ai ‘a e Kapineti’ mo e Minisitā’. ‘Ikai ia ko ia pē, ka na’e fokotu’u mai mei he ngaahi pisinisi’ mo e ngaahi pangikee’ ‘i he ngaahi fakataha mo e kakai ‘i he Konga Tolu ke ‘ave ki he Minisitaa’ pe Fai Lēsisita Seniale’ (‘o e ngaahi tohi fakamo’oni ma’u ‘api’) ‘a e mafai ke fakangofua ‘a e ngaahi ngāue fakakelekele ‘e ni’ihi, ‘a ia ‘oku lolotonga ‘i he Kapineti’, ‘o tautau tefito ki he ngaahi lisi’ mo e fakatau ‘o e ngaahi mōkisi’. Ko e konga lahi na’e fai ki ai ‘a e hoha’a’ ko e fu`u toloi fuolua ta’e `uhinga `o felei `a hono fakakakato `o e ngaahi ngāue kehe’, (hangē ko e ngaahi mōkisi’) ‘o makatu’unga ai hono

fokotu'u mai 'e ha ni'ihii' ke tuhu'i pau `a e vaha'a taimi kuo pau ke fakahoko ai 'e he Minisitā' ha tu'utu'uni ki ha ngaahi me'a fakakelekele kuo tuku atu ki ai'.

'I he tafa'aki 'e taha', na'e fokotu'u mai 'e he kau Nōpele' ia 'i he'enau Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Kelekele 2010, ke to'o 'a e ngaahi mafai 'o e Kapineti' pea foaki ia ki he ma'u tofi'a tukufakaholo taki taha (pea ki he Minisitā Fonua 'i he kelekele 'o e Pule'anga'). Na'e 'ikai poupou'i 'e he kakai' 'a e fokotu'u ko eni' he na'a nau manavasi'i na'a hoko ia ke toe lahi ange ai 'a e mafai 'o e kau ma'u tofi'a tukufakaholo' pea to e fakalalahi ange aipē 'a e ngaahi palopalema 'oku' nau lolotonga fehangaangai mo ia' 'oku fakamatala'i atu 'i he Vahe 3 'o e Līpooti' ni. Na'e 'ikai tali 'e he kakai 'a e fakakaukau' ni he na'a nau sai'ia ange ke 'i ai ha tafa'aki ke "siofi" 'a kinautolu 'oku' nau fakahoko 'a e ngaahi mafai ko `eni'.

Koe'uhi ko e ngaahi me'a ko `eni ne ma'u mo tokanga ki ai `a e kakai' mo e ngaahi pangikee', kuo taimi pē ke fakamavahe'i 'a e Kapineti' mei he'ene kau atu ki he ngaahi me'a fakakelekele 'a ia 'e lava `ānoa pē 'e he Potungāue Fonua' 'o fakahoko'. 'I he Vahe 7 'o e Līpooti' ni, 'oku fokotu'u atu ai 'e he Komisoni' ke 'ave kotoa ki he Minisitā' 'a e ngaahi mafai (fekau'aki mo e ngaahi me'a fakakelekele) 'o e Fakataha Tokoni' pea mo e Kapineti' pea kuo pau ke ne fakahoko 'a e ngaahi mafai ko ia' 'o fakatatau ki he fale'i 'a e Komisoni Kelekele Tau'atāina'¹⁸.

'E 'ikai lava ke fakamavahe'i `aupito 'a e Minisitā mei hono fakahoko 'o e ngaahi mafai ni' ('o hangē ko e fa'unga 'a Nu'usila') he ko e ngaahi mafai ko ia 'oku foaki ia kiate ia 'e he lao', ka 'e lava ke vahe'i pau atu (delegate) 'a hono ngaahi mafai ko ia', `o tuku ke fakahoko 'a e konga lahi 'o e ngāue' 'e he kau ngāue 'o e Potungāue'. 'E 'i ai leva ha tafa'aki ke ne "siofi" pe hoko ko ha "kulile'o" ki hono fakahoko 'o e ngaahi mafai ko ia', 'a ia ko e ngaahi fatongia fekau'aki `e `i he Komisoni Kelekele Tau'atāina' pea mo e Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele', 'o hangē ko e fakamatala 'i he 5.2.7 'i lalo' pea 'i he Vahe 7. 'Oku hā 'i he Vahe 7 'o e Līpooti' ni' 'a e fokotu'u fe'unga ke fakahoko 'aki hono 'ave ko ia 'o e ngaahi mafai 'o e Kapineti' mo e Fakataha Tokoni' ki he Minisitā'.

---

¹⁸ Vakai ki he fakamatala 'i he Vahe 7

'O kapau 'e fakahoko 'e he Pule'anga' 'a e fokotu'u ko ia ke 'ave kotoa mei he Kapineti' ki he Minisitaa' 'a e ngaahi mafai ke fakangofua ha me'a, 'oku totonu leva ke tuku ki he Minisitā' ha taimi pau ko e māhina 'e tolu, ke fakahoko ai ha'ane tu'utu'uni ki ha kole kuo tuku atu ki ai. Kapau 'e 'ikai tali 'a e fokotu'u ke 'ave ki he Minisitaa' 'a e ngaahi mafai fakangofua kotoa 'oku 'i he Kapineti', 'e kei fiema'u pē ke tu'utu'uni ha taimi pau ki he Kapineti'.

'Oku totonu ke hilifaki ha taimi pau 'a ia 'e 'ikai to e laka hake 'i he māhina 'e tolu', ki he sino 'e 'i ai 'a e ngaahi mafai ko `eni' 'o tatau aipē pe ko e Minisitā Fonua' pe ko e Kapineti'. 'Oku totonu ke fakakakato 'a e ngaahi me'a fakakelekele kotoa pē 'i loto 'i he māhina 'e tolu, tuku kehe pē 'a e ngaahi kole mōkisi', 'a ia 'oku totonu ke māhina pē 'e taha.

'I hono fokotu'u ko ia ha taimi pau ke fakahoko ai 'a e ngaahi mafai fo'ou 'o e Minisitaa' pe Kapineti', 'e 'ilo leva 'e he ngaahi fa'ahi 'oku 'i ai 'enau kaunga ki ai, 'a e ngaahi taimi mo e 'aho pau ke fakakakato ki ai 'a e ngāue'. Ko hono fokotu'u ko ia 'o e ngaahi taimi pau ko eni' 'oku hōhoa ia mo e taumu'a 'o e potupotu tatau', 'ata ki tu'a' mo e tali ui'.

FOKOTU'U 57: KE fokotu'u ha taimi pau, 'o 'ikai ke toe laka hake he māhina 'e tolu, ki he Minisitā Fonua' pe Kapineti', pe ko hai pē `iate kinaua, ke fakakakato ai 'a e ngaahi me'a fakakelekele kuo tuku atu kiate kinautolu', tukukehe 'a e ngaahi kole mōkisi', 'a ia kuo pau ke fakakakatoia 'i loto he māhina 'e taha.

(ii) 'Oku 'ikai totonu ke Minisitā Fonua ha Nōpele

Na'e 'omai ha fokotu'u mei he ni'ihi 'o e kakai' ke 'oua 'e to e Minisitā Fonua ha Nōpele. 'Oku totonu ke fakahoko tau'atāina 'e he Minisitā' 'a hono ngaahi mafai' pea 'e faingata'a ke ma'u 'a e tau'atāina ko eni' 'o kapau ko e Minisitā Fonua' ia `oku toe Nōpele. Na'e hā mai mei he ngaahi talanga mo e kakai' 'a e hoha'a koe'uhi ka Minisitā Fonua ha Nōpele, 'e fepakipaki ai 'a e ngaahi fiema'u' kapau ko e ngāue 'oku fakahoko' 'oku toe felāve'i ia mo hono tofi'a Nōpele'. Ko e hā

leva 'a e founga ngāue' 'o kapau 'e hoko `eni pea 'oku totonu nai ke faka'atā 'e he Minisitā' ia pea fakamafai`i ha taha kehe ke ngāue ki he ngaahi me'a fakakelekele ko eni'?

Na'e `osi fakahoko 'e he Fale Alea' ia ha tu'utu'uni pau ke fakanofu pē ha Nōpele ke hoko ko e Minisitā Fonua 'i he toenga taimi 'o e Pule'anga lolotonga'. 'Oku hā mahino mai ko e tu'utu'uni ko eni na'e fakahoko ia koe'uhi ko e lahi 'a e hoha'a na'a to'o 'e he ngaahi liliu fo'ou mo fakatemokālatai ange ko eni 'o e Pule'anga' 'a e ngaahi mafai tukufakaholo ki honau kelekele tofi'a'. 'Oku toe hā mai foki na'e ngali fakahoko 'a e tu'utu'uni ko `eni ke hokohoko atu ai 'a e tukufakaholo mai ko ia 'a hono meimei ui ma'u pē ha Nōpele ki he lakanga 'o e Minisitā Fonua'. 'I he fili 'o e Pule'anga hoko' 'i he founga fakatemokālatai' 'i he 2014, 'oku 'ikai ha 'uhinga lelei ia ke kei Minisitā Fonua ai pē ha Nōpele.

Mei he kamata ko ia 'o ha Pule'anga fo'ou 'e fili fakatemokālatai 'i he 2014, 'oku 'ikai fiema'u ia ke Minisitā Fonua ha Nōpele pea 'oku totonu ke fakanofu ki ai ha taha 'oku fe'unga taha mo e lakanga faka-Minisitā ko ia'. 'E fakahoko pehē 'e he Palēmia fo'ou 'o e 'aho ko ia' 'a 'ene fili'. `E tatau aipē ia pe ko e Minisitā Fonua ia ko e Nōpele pe `ikai, ka `oku `ikai totonu ko e makatu`unga ia ke fai ai hono fakanofu'. 'I hono fokotu'u ko ia 'o e Komisoni Kelekele Tau'atāina', 'e 'i ai 'a e fakafofonga ai 'o e kau ma'u tofi'a tukufakaholo' kotoa pea 'e fakakau leva ai honau loto mo `enau fakakaukau' 'i he taimi 'oku 'oatu ai ha fale'i ki he Minisitā' 'i he fakahoko 'a hono ngaahi mafai'.

FOKOTU'U 58: KE Minisitā Fonua 'a e tokotaha 'oku fe'unga taha mo e lakanga' kae 'ikai fiema'u pē ha Nōpele 'o e Kalauni. Pea kapau ko ha Nōpele, 'e fakahoko leva 'e he Komisoni Kelekele Tau'atāina' 'a e ngaahi tu'utu'uni felāve'i mo hono tofi'a'.

5.2.2 NGAahi FATONGIA 'O E ONGO KōVANA'

'Oku 'i ai ha ngaahi fatongia mahu'inga 'o e ongo Kōvana 'o Vava'u mo Ha'apai', 'i hona lakanga ko e ongo Tokoni Minisitā Fonua, 'i hono fakakakato 'o e ngaahi ngāue fakakelekele 'i hona

takitaha vahefonua 'o fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e lao¹⁹ 'i hono fakamafai'i kinaua ke na fakahoko 'a e ngaahi mafai 'o e Minisitā 'i he ongo vahefonua ko ia'. 'Oku fiema'u ke na 'i hona ongo vahefonua takitaha ke fakahoko lelei mo ngāue mo e kakai' pea fakahoko totonu 'a hona ngaahi fatongia ko e ongo Tokoni 'o e Minisitā Fonua'.

FOKOTU'U 59: KE nofo 'a e ongo Kōvana 'o Vava'u mo Ha'apai' 'i hona takitaha vahefonua, 'o 'ikai to e si'i hifo 'i he māhina 'e ono 'i he ta'u, koe'uhi ke fakahoko lelei hona fatongia pea mo fengāue`aki mo e kakai'.

Neongo ia', 'o hangē ko ia na'e hā 'i he Līpooti Fakataimi ki he Konga 'Uluaki', 'oku 'ikai ha ongo 'ofisa fai lesisita kekelele tu'uma'u ia 'i he ongo 'ofisi 'o e Kōvana' 'i Vava'u mo Ha'apai' ke tokoni ki he Ongō Kōvana. 'I he`ene pehē, kuo pau ke tatali 'a e kakai' ki ha 'a'ahi ange 'a ha 'ofisa kekelele mei he 'ofisi 'i Tongatapu' ki honau ongo vahefonua', pē ko 'enau folau ki Tongatapu 'i he ngaahi me'a fakavavevave.

FOKOTU'U 60: KE vahe'i ha 'ōfisa fai lesisita kekelele tu'uma'u ke takitaha 'a e ongo 'ōfisi 'o e Kōvana' 'i Vava'u pea mo Ha'apai'.

'Ikai ia ko ia pē, ko e tohi lēsisita 'oku lēkooti ai 'a e ngaahi lēsisita 'api 'i Vava'u mo Ha'apai' 'oku 'ikai tauhi ia 'i he ongo 'ofisi ko `eni kae tauhi pē ia 'i he 'ulu'i 'ōfisi' 'i Tongatapu'. 'O tatau mo e ngaahi me'a na'e ma'u he Līpooti Fakataimi ki he Konga 'Uluaki', na'e fokotu'u mai mei he kakai ke fakapapau'i mu'a 'e he Potungāue Fonua' 'oku ma'u 'i he ongo 'ōfisi Kōvana' 'a e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e ngaahi 'api 'i Vava'u mo Ha'apai'. Na'e fakahoko mai ki he Komisoni' 'e he kakai 'oku' nau nofo 'i he ongo vahefonua' ni', ko e taimi 'oku' nau lava atu ai ke kumi ha fakamatala fakakelelele 'oku anga maheni pē hono fakahoko ange kiate kinautolu kuo pau ke nau toe folau kinautolu ki Tongatapu ke ma'u 'a e fakamatala 'oku' nau fiema'u' mo sio ki he mape savea'. 'Oku 'ikai lava 'e he kāinga 'i he tukui motu' ke totongi 'a e folau ki Tongatapu' pea 'oku totonu ke lava pē 'e he 'ōfisi 'o e ongo Kōvana' 'o fakahoko 'a e ngaahi fatongia ko `eni' 'i he ongo vahefonua' ni. 'E lava ke ma'u atu 'a e ngaahi fakamatala ki he

¹⁹ Kupu 21, Lao ki he Kelekele

ngaahi 'api' pea to e faingofua ange ke ma'u ia 'e he kakai' 'i he ongo vahefonua' ni 'o kapau 'e tauhi fakakomipiuta 'o hangē ko e fakamatala 'i he 5.3 'i lalo.

FOKOTU'U 61: KE faingofua 'a hono ma'u 'e he kakai' 'a e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e ngaahi 'api 'i Vava'u mo Ha'apai' 'i he ongo vahefonua pē ko ia'.

'O kapau na'e 'osi liliu 'o tauhi fakakomipiuta 'a e fakamatala fakakelekele' na'e mei faingofua pea ma'u vave ange 'a e fakamatala ko ia' ki he tokotaha kotoa pē, 'o kau ai 'a kinautolu 'i he tukui motu'.

5.2.3 FAI LESISITA SENIALE KI HE KELEKELE' PEA MO E SAVEA SENIALE KI HE KELEKELE'

'Oku mahu'inga ke kei fakahoko 'a e fatongia 'o e Minisitaa'a'ko e Fai Lesisita Seniale 'o e ngaahi totonu fakakelekele' kotoa pea mo e Fai Savea Seniale', ke tokoni ki hono fakakakato 'o e ngaahi ngāue fakakelekele kotoa 'i Tonga'. Neongo ia, 'oku mahino 'oku 'ikai kei malava 'e he Potungāue' ke fakahoko 'a e faka'au ke to e lahi ange 'a hono fiema'u 'o e fakamatala fakakelekele' pea mo e ngaahi ngāue fakakelekele fekau'aki mo ia'.

'I he Lipooti Fakataimi ki he Konga 'Uluaki', na'e poupu'u ai 'e he Komisoni ke fokotu'u ha ongo lakanga mavahe ma'a e Fai Lesisita Seniale ki he Kelekele' mo e Savea Seniale ki he Kelekele' ke na tokanga'i 'a hono fakahoko 'o e ngaahi Tefito'i Fatongia 1 ki he 3. 'E kei hoko pē 'a e Minisitā ko e Fai Lesisita Seniale mo e Savea Seniale ki he kelekele', kā ko e ngaahi ngāue fekau'aki mo e ongo fatongia' ni 'e fakahoko ia 'e he ongo lakanga fo'ou ko `eni 'i hono tuku atu 'o e mafai' kiate kinaua 'o fakatatau ki ha ngaahi fakahinohino pau. 'O hangē ko ia 'oku 'i he fa'unga 'o e LINZ 'a ia 'oku fakamatala'i atu 'i 'olunga', ko e ongo lakanga ko ia 'o e Fai Lesisita Seniale ki he Kelekele mo e Savea Seniale ki he Kelekele ko ha ongo lakanga ia 'i he lēvolo 3. Neongo ia, 'i Tonga', 'e ala fokotu'u 'a e ongo lakanga' ni 'i he lēvolo 1 'o e Ngāue Fakapule'anga' koe'uhi ke na ngāue fakahangatonu pē 'o hoko hake pē ki he Minisitaa'.

'O hangē ko 'ene hā 'i he Fakatātā 2 'i 'olunga', 'e `ulu 'a e Fai Lesisita Seniale ki he Kelekele' ki he Va'a Pule'i 'o e Kelekele' (Land Management) pea te ne tokanga'i 'a e Va'a Lēsisita Kelekele'

mo e Va'a Fakamahu'inga 'o e Kelekele' mo e Ngaahi 'Api'. Ko e Va'a Palani mo e Fakahoko 'o e Ngaahi Palani Fakakolo' 'a ia 'oku lolotonga 'i he malumalu 'o e Va'a Pule'i 'o e Kelekele', 'e fakamavahe'i ia mei he Va'a ko ia' pea 'e lipooti hangatonu ia ki he CEO, fakataha mo e Ngaahi Va'a kehe 'a ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau kaunga ki he ngaahi tefito'i fatongia 'o e Potungāue'.

Ko e Savea Seniale ki he Kelekele' 'e taki ia 'i he Va'a Fakamatala Kelekele' pea te ne tokanga'i 'a e Va'a Tā Mape' mo e Fakakomipiuta, Va'a ki he Ngaahi Founa Fakamatala Kelekele' mo e Fakasiokalafi'.

FOKOTU'U 62: KE fokotu'u 'a e ongo lakanga fo'ou ko e Fai Lēsisita Seniale' mo e Savea Seniale ki he Kelekele', 'i he lēvolo 1 'o e kau Ngāue Fakapule'anga' ke fakahoko 'a e ngaahi fatongia 'o e Minisitā 'i hono tuku atu 'o e mafai ko ia mo hano fakahinohino pau.

5.2.4 TOKOTAHA FALE'I FAKALAO

Na'e fokotu'u mei he kakai' 'oku totonu ke fokotu'u ha lakanga ki ha taha fale'i fakalao 'i loto 'i he Potungāue' ke 'oatu ha fale'i fakalao faka'aho fakaloto'i Potungāue ki he Minisitaa' mo e kau ngāue 'a e Potungāue' 'i he fakahoko honau ngaahi fatongia' 'o fakatatau mo e ngaahi tu'utu'uni 'a e Lao ki he Kelekele'. Ko e tokotaha fale'i fakalao ko eni' 'oku totonu ke lahi `ene 'ilo, taukei mo e mataotao fe'unga 'i he ngaahi lao kelekele 'a Tonga'.

Na'e to e fokotu'u mai mei he kakai' ha fatongia makehe mo mahu'inga 'oku totonu ke fakahoko 'e ha loea fakaloto'i Potungāue, 'a ia ko hono tokanga'i mo fakapapau'i 'oku fakahoko totonu 'a e ngāue 'a e kau fai lesisita' 'i he ngaahi me'a kotoa pē 'oku felāve'i mo e ngaahi totonu tukufakaholo' mo e hokohoko 'ea', 'o hangē ko eni' - ke fakapapau'i 'a e tokotaha 'ea totonu' 'o fakatatau ki he hokohoko 'ea'. Na'e toe 'i ai foki 'a e hoha'a mei he kakai', koe'uhi na'e 'ikai tonu ma'u pē 'a e ngaahi fale'i fakalao na'e fai 'e he kau ngāue fai lēsisita 'a e Potungāue' tupu mei he 'ikai fe'unga `enau 'ilo' pea fakatupu ai heni 'a e ta'efalala (ki he Potungāue') mo to e faka`ange`ange ai 'a e tuai 'a e fakahoko ngāue ma'a e kakai'.

Ko e fokotu`u ko ia `a e kakai` fakataha mo e ngaahi me`a na`e `ilo`i mo fokotu`u `e he Komisoni` `i he Lipooti Fakataimi ki he Konga `Uluaki`, `oku` ne poupou`i `a e fokotu`u ko eni ke `ai ha tokotaha fale`i fakalao fakaloto`i Potungāue.

FOKOTU`U 63: KE fokotu`u ha lakangataimi kakato ma ha`a tokotaha fale`i fakalao fakaloto`i Potungāue ke ne fai `a e fale`i fakalao ki he Potungāue`.

5.2.5 TUKU KI TU`A `A E NGAahi NGĀUE`

‘O hangē ko hono fakamahino `i he palakalafi 2.1.16 ‘o e Lipooti Fakataimi ki he Konga `Uluaki`, na`e `ikai lava ke fakahoko lelei `a e ngāue `a e ngaahi Va`a ki he Savea` mo e Tā Mape` koe`uhi ko e `ikai ha pa`anga ngāue fe`unga ke fakatau`aki `a e ngaahi me`angāue `oku fiema`u`. Na`e kau ia `i he `uhinga na`e lahi ai `a e ngaahi ngāue na`e tuku fuoloa ‘o hangē ko ia `oku fakamatala`i `i he 5.3 `i lalo`.

‘I he ngaahi fonua na`e fakahoko ai `a e faka`eke`eke `a e Komisoni`, na`e meimei `osi tuku ki tu`a kotoa `a e savea` ia, tā mape` pea mo e ngāue fakalao ki he ngaahi ngāue fakakelekele` (ngāue `a e fakafofonga lao ki he fakafetongi (transfer) ‘o ha totonu fakakelekele). Na`e to`o lahi atu ai `a e fu`u konga mo e fakakavenga ‘o e ngaahi ngāue ki hono lēsisita ‘o e kelekele `i he ngaahi fonua na`e faka`eke`eke` pea fakamālohia ai `a e fe`au`auhi `i he māketi (sekitoa taautaha`) ‘o longomo`ui ai `a hono fakahoko ‘o e ngaahi ngāue mahu`inga` ni. Ko hono tuku `oatu ko ia ‘o e savea` mo e tā mape` ki he sekitoa taautaha`, na`e hoko ‘o ma`u ai ha ngaahi ola lelei `i he vaha`a taimi lōloa `i he ngaahi fonua kotoa na`e fai ki ai `a e faka`eke`eke`, pea to e lelei ange foki ai `a e fakahoko `a e ngāue` fakakātoa.

‘I he Lipooti Fakataimi ki he Konga `Uluaki`, na`e poupou`i ai `e he Komisoni` ke tuku ki tu`a ki he sekitoa taautaha` `a e ngaahi ngāue `oku fakahoko `e he Va`a Savea mo e Tā Mape` ke fakahoko `e he sekitoa taautaha `a e ngāue ko ia he `oku `ikai ha me`a ngāue fe`unga ki ai pea toe fiema`u ki ai ha taimi lahi pea `ikai foki ke pule`i lelei. ‘Oku `ikai fiema`u ke kei `i he Potungāue` aipē `a e Va`a Savea` mo e Tā Mape`. ‘E hoko hono tuku atu ki he sekitoa taautaha `a e ngaahi ngāue` ni ke fa`u ai fetu`utaki mo ha vā ngāue fo`ou `i he vaha`a ‘o e kakai` mo e ngaahi sekitoa taautaha

‘a ia kuo fuoloa mai `ene ola lelei ‘i he ngaahi fonua kehe’. Kuo fakahā mahino mai ‘e he kau savea ‘i he ngaahi fonua na’e faka’eke’eke’ ‘oku malava pē ‘e he kau savea kotoa kuo nau ma’u ha tohi fakamo`oni fe’unga’ ke kau atu ki ha ngaahi ako taimi nounou ki he ngaahi polokalama fakakomipiuta’ `o malava leva ai ke nau ngāue’aki ‘a e ngaahi me’angāue fakasavea’, ‘o tokoni’i ‘e he ngaahi polokalama fakakomipiuta’ ‘i ha kī’i totongi `oku fakapotopoto, ke ne tuku mai ‘iate ia pē ha tatau ‘o e ngaahi mape savea’, `o ‘ikai leva ke to e fiema’u ‘a e ngaahi mape ‘oku tā nima’, ‘a ia ‘oku tau anga maheni ki ai ‘i Tonga ni’. ‘E ‘omai ‘e ha ngaahi ngāue’anga fo’ou pehe’ ni ‘i he sekitoa taautaha ha me’angāue mo ha ivi fo’ou mo mahu’inga ki he founa hono fakahoko ‘o e savea’ mo e tā mape’ - `e lava leva `e hono tuku atu ki tu’a`o fakalekesi `a e lelei `o e ngāue ki he lēsisita `a e Potungāue’ `i hono fakasi’isi’i ‘a e fuoloa `o e tautoloi kuo tau anga maheni`aki `i he ngāue ko `eni’. Na’e anga mai ‘aki mei he kuohili’ `a hono fakahoko ‘e he Potungāue’ ‘a e ngaahi ngāue fakasavea’ mo e tā mape’ kotoa, pea pehē foki ki he tefito’i fatongia ki hono lēsisita mo fakangofua ‘o e ngaahi kole’, `o fa’a hoko ai ke toutou mafasia mo `apulu fakakātoa ‘ene fakahoko ngāue’.

Ko ia ai, ‘oku totonu ke tapuni ‘a e Va’a Savea mo e Ta Mape ‘a e Potungāue’ kae kei fakangāue’i pē ha kau savea mo ha kau tā mape ‘e ni’ihi ‘i he ‘ōfisi ‘o e Savea Seniale’ ke nau fakahoko ‘a hono pule’i mo hono vakai’i ‘o e ngaahi founa ngāue’ ke fakapapau’i `oku tonu ‘a e ngaahi savea ‘oku fakahoko ‘i he sekitoa taautaha’. ‘E ‘i he Savea Seniale ‘a e mafai aofangatuku ke fakapapau’i mo fai `a e fakangofua’ `o fakatatau ki ha lao fo’ou mo fakapatonu ki he Savea Seniale ‘a ia te ne malu’i mo fakamahino`i ‘a e ngaahi me’a kotoa felāve`i mo e lakanga fo’ou ko eni’.

FOKOTU’U 64: KE tuku ki tu’a ki he sekitoa taautaha’ ‘a e ngāue fakasavea’ mo e tā mape’ pea ke fakamafai`i ‘a e Savea Seniale’ ke ne vakai’i mo tali ‘a e ngaahi savea kotoa ‘i he Pule’anga’.

‘Oku totonu ke fokotu`utu`u ha Sosaieti fo’ou ‘a e Kau Savea’ mo e Kau Tā Mape’, ‘a ia ‘e fiema’u ke pou pou`i kakato ki ai ‘a e, mo ‘omai ha fakangofua mei he, ‘ōfisi ‘o e Savea Seniale’. ‘E ngāue ‘a e sosaieti’ ni ke fakapapau’i ‘a e muimui pau ki he ngaahi tu’utu’uni’, fakahoko lelei

‘o e ngāue’ mo hono fakahoko ha ngaahi tautea ‘e fiema’u. ‘Oku totonu ke pule’i ‘a e Sosaieti’ ‘e ha sino, ‘a ia ‘e mēmipa ai ha kau savea mo ha kau tā mape kuo fili mei he kau savea kuo’ nau lēsisita ke mēmipa ‘i he Sosaieti’ (‘o kau ki ai mo e Savea Seniale fo’ou ‘a e Potungāue’ mo ‘ene kau ngāue’). ‘E ‘oatu ‘e he Sosaieti’ ha ngaahi fakahinohino (‘i ha sipinga tatau mei ha ngaahi Kautaha ‘a e Kau Savea mo e Kau Tā Mape ‘i muli’) ‘a ia te ne fakapapau’i mo sivi’i ‘a hono tauhi pau ‘o e ngaahi fiema’u’ kotoa. Kuo pau ke ‘oatu ki he kau savea’ mo e kau tā mape’ kotoa kuo fakangofua’ ha laiseni fakata’u pea ‘e ‘atā ke kole laiseni ha taha savea kuo fakamo’oni’i ‘oku taukei fe’unga ‘o tatau aipē pe ko e tangata’i fonua ‘i fe’ia. ‘E ngofua ke kole ha kakai muli’ ke nau mēmipa pea ‘e fakangofua ia ‘o fakatatau ki ha ngaahi makatu’unga `e tu’utu’uni ‘e he Sosaieti’.

FOKOTU’U 65: KE fokotu’u ha Sosaieti ‘a e Savea mo e Tā Mape’ ke ne pule’i ‘a e fakahoko ngāue ‘a e kotoa `o e kau savea mo e kau tā mape taautaha’.

Lolotonga ‘a e ngaahi fakataha mo e kakai’, na’e fakahoko mai ‘e ha fakafofonga ‘o e Kautaha ‘a e Kau Ngāue Fakapule’anga’ ‘a e hoha’a ‘i he fokotu’u ko ia ke tuku atu ki he sekitoa taautaha’ ‘a e savea’ mo e tā mape’ he koe’uhi’ ‘e hoko ‘o ta’engāue ai ‘a e kau ngāue fakapule’anga ‘oku’ nau lolotonga fakahoko ‘a e ngāue’ ni. Neongo ia’, ‘oku ‘ikai mahu’inga ange hono ‘aofi ha ni’ihi mei he ta’engāue ‘o fakahoa atu ki he lelei fakalūkufua ‘e ma’u ‘e he kakai’ mei hono fakahoko lelei ‘o e ngaahi ngāue’ ni. Ko e taumu’a ‘o e tuku atu ‘o e ngāue’ ni ki he sekitoa taautaha’ ke hiki atu ‘a e kau ngāue mei he ngāue fakapule’anga’ ki he sekitoa taautaha’. Ko e fakakaukau’ foki ‘e totonu foki ke ‘oatu ‘i he sekitoa taautaha’ ha ngaahi vāhenga ‘oku ma’olunga ange’ kiate kinautolu ‘oku’ nau fakahoko lelei taha ‘a e ngaahi ngāue fakasavea mo e tā mape’.

Neongo ‘a e Fokotu’u 64 mo e 65 ‘i ‘olunga’, ‘oku mahino ki he Komisoni’ ‘e ala faingata’a’ia ha taha savea ke hiki mei he ngāue fakapule’anga’ ki he sekitoa taautaha’ koe’uhi ko e ‘ikai ha fakapa`anga, ‘a ia ‘e fiema’u ke kamata’aki ha ngāue ‘a ha taha savea taautaha. ‘E to e fiema’u foki ‘e he Pule’anga’ ha taimi mo ha ngaahi ivi ngāue ke fakahoko’aki ‘a e ngaahi fokotu’u fekau’aki mo eni’. `l he`ene pehē, ‘oku pou pou’i ‘e he Komisoni’ ha ngaahi fokotu’utu’u fakataimi, ‘a ia malava ai ke fakahoko fakakongokonga ‘a e ngaahi Fokotu’u 64 mo e 65 ‘oku hā

'i 'olunga'. 'E lava ke fakafaingofua'i 'a e hiki 'a e kau savea' mo e kau tā mape' 'aki hano 'ikai ke tuku hangatonu atu leva kinautolu ki he sekitoa taautaha', kae tuku ke nau 'unu māmālie pē 'aki hano faka'atā kinautolu ke nau ngāue 'i he sekitoa taautaha' 'i he `osi `a e taimi ngāue', 'o hangē ko ia 'oku lolotonga fakahoko 'e he kau toketaa'. 'E lava ai ke nau fakaangaanga mo nau 'ilo ki he ngaahi feima'u 'o e ngāue' ni pea mo e ngaahi monū'ia te nau ma'u 'i he ngāue fakataautaha'. 'E lava leva ke nau ongo'i fiemālie ange ke fakahoko 'a e hiki ko eni'. Ko e fili faingata'a ki ha taha ke ne mavahe mei malu 'o e ngāue fakapule'anga', 'o tautau tefito kapau 'oku 'ikai ha sino'i pa'anga fe'unga ke kamata'aki ha pisinisi taautaha. 'E malava ke tuku atu 'e he Potungāue' 'a 'ene ngaahi me'angāue' ke ngāue'aki 'i he taimi `osi `a e ngāue'. 'E lahi ange ai 'a e pa'anga hū mai 'a e Potungāue', pea 'e malava ke fakahoko 'a e ngāue 'a kinautolu 'oku lava pea 'oku' nau fie totongi 'a e ngaahi fakamole 'o ha taha savea taautaha. 'E fakasi'isi'i foki ai 'a e faka'ange`ange ke toe lahi ange 'a e ngaahi ngāue kuo tautoloi fuoloa mai' pea 'e to e maheni ange foki ai 'a e kau savea' mo e ngāue 'i he sekitoa taautaha'. 'E lava leva ke vakai'i 'e he kau savea' 'a e lahi 'o e fiema'u 'i he sekitoa taautaha' pea fakapapau'i pe 'oku fiema'u mo`oni ke tāpuni 'a e Va'a 'i he Potungāue'. 'Oku 'ikai fiema'u ke tāpuni 'a e Va'a' pea toki 'ilo ki mui 'oku 'ikai lahi fe'unga 'a e fiema'u ia 'i he sekitoa taautaha' ke ne fakangāue'i kotoa 'a e kau savea mo e kau tā mape 'a e Potungāue'. 'E 'i ai ha konga lahi 'o e kakai' te nau kei loto pē kinautolu ke fakahoko pē 'e he Potungāue' 'a e ngaahi ngāue' ni koe'uhi 'e kei ma'ama'a ange aipē 'a e totongi' neongo 'e fuoloa ange.

FOKOTU'U 66: KE fakahoko fakakongokonga 'a e fokotu'u 64 ke fakafaingofua'i 'a e hiki atu 'a e kau savea' mo e kau tā mape 'i he Pule'anga' ki he sekitoa taautaha', 'aki hono fakangofua kinautolu ke nau kei ngāue fakapule'anga pē mo fakahoko 'a e ngaahi ngāue ko e kau savea mo e kau tā mape taautaha 'i he `osi `a e taimi ngāue. 'E ngofua pē ke tuku atu ki tu'a 'a e ngaahi me'angāue 'a e Potungāue Fonua' ke ngāue'aki 'i tu'a 'i he `osi `a e taimi ngāue kae totongi hono 'u hono ngāue'aki'.

5.2.6 VA'A FAKA-KOMĒSIALE

Na'e fokotu'u mai mei he kakai' ke fokotu'u ha Va'a Faka-Komēsiale 'a e Potungāue Fonua' ke ne tokangaekina 'a e ngaahi founga 'e malava ke tākaki ai ha pa'anga hū mai 'a e Pule'anga' mei

he ngaahi lisi', toe lisi' mo e ngaahi aleapau nofo totongi'. 'Oku fokotu'u atu 'e he Komisoni ke fakakaukau'i 'e he Potungāue' ke toe fakalelei'i ange 'a e Va'a 'Akauni lolotonga' ke ne fakahoko mo e fatongia 'o e tănaki 'a e pa'anga hū mai'.

Ko e ngaahi me'a `oku fakahā atu heni na'e tokanga ki ai 'a e kakai', 'oku hōhoa ia mo ne poupou'i 'a e ngaahi me'a na'e sio ki ai mo fokotu'u `e he Komisoni'i he Lipooti Fakataimi ki he Konga 'Uluaki'e malava ke hū mai ai ha ngaahi pa'anga `o lava ke toe lelei ange ai 'a e ivi fakapa'anga 'i loto 'i he Potungāue'. Ko e faingamālie ko eni' na'e kau ai mo e fiema'u ke to e vakai'i 'a e ngaahi totongi kotoa 'oku hilifaki 'e he Potungāue' pea fokotu'utu'u ha ngaahi founa totongi fo'ou. Ko e ngaahi fakalelei ki he halanga pa'anga hū mai' na'e fakamatala'i atu 'i he 5.3.4 'i lalo', na'e makatu'unga foki ia 'i ha ngaahi fakalelei'i `o e fai fatongia mo e ngāue fakakātoa 'a e Potungāue' ma'a è kakai'. 'Oku 'i ai ha ngaahi pa'anga hū mai 'e lava ke fakatafe mai mei he ngaahi totonu fakakelekele', ngaahi fai fatongia mo e ngaahi ngāue, 'a ia 'oku `ilo'i 'e malava noa ke ma'u mei ai ha pa'anga hū mai, kā 'oku te'eki ke fakahoko ha ngāue ki ai.

Neongo na'e fokotu'u mei he kakai ke tuku atu ha fatongia pehē ki ha va'a fakakomēsiale fo'ou 'a e Potungāue', ka 'oku tui 'a e Komisoni' ia ko e fatongia ko ia' 'oku lolotonga 'e he Va'a `o e Potungāue'ki he Ngaahi me'a fakakaungaue mo fakapa'anga (Coorporate Division). 'Oku fakafatongia'aki `a kinautolu 'a e kumi mo tănaki 'a e ngaahi totongi lisi lolotonga' mo e totongi lisi tōmui'.

5.2.7 FAKAMAAU'ANGA FAKATONUTONU KELEKELE'

'I he ngaahi me'a fekau'aki mo e ngaahi mafai 'o e Minisitā Fonua' mo e Kapineti', na'e poupou lahi `aupito 'a e kakai' ke fokotu'u ha Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele fo'ou mo tau'atāina. Na'e fakahā mai foki 'e he kakai' 'a 'enau mamahi lahi ki he 'ikai ke fai ha tokangaekina ki he ngaahi faka'eke'eke 'a e kakai' 'a ia `oku fai ma'u pē, ngaahi lāunga' mo e totonu ko ia ke 'oatu ha'ate fakamatala fekau'aki mo e ngaahi fakakikihi kehekehe pē 'i he kelekele'.

Na'e fokotu'u ai mei he kakai' ke fa'u ha sino (fakamaau'anga fakatonutonu) ki he fakakikihi fakakelekele'. 'Oku totonu ke tau'atāina ia mei he ngaahi Fakamaau'anga' pea ke ngāue `ata`atā pē ia ki he ngaahi fakakikihi fakakelekele'.

'E lava ke hoko hano fokotu'u ha Fakamaau'anga Fakatonutonu ko e solova'anga ia 'o e vā mama'o lahi 'i he vaha'a 'o e ngaahi fakakikihi faka'aho fakakelekele' mo e ngaahi me'a fakakelekele 'oku toe mamafa ange 'oku totonu ke fakahoko ai ha ngaahi hopo 'i he Fakamaau'anga Fonua' mo totongi 'a e ngaahi fakamole lahi ki ai. 'I he ngaahi faka'eke'eke ki he Potungāue 'i he Konga 'Uluaki mo e ngaahi fakataha mo e kakai 'i he Konga Tolu, na'e mahino ki he Komisoni 'oku 'i ai 'a e fiema'u ke fokotu'u ha sino makehe ke ngāue pē mo fai tu'utu'uni ki he lahi `o e ngaahi fakakikihi mo e lāunga iiki fekau'aki mo e kelekele'.

'Oku poupou'i 'e he Komisoni ke fokotu'u 'a e Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele, kae 'i loto pē 'i he fa'unga 'o e Komisoni Kelekele Tau'atāina fo'ou 'a ia 'oku 'i ai 'a e mafai ke fakakaukau'i 'a e ngaahi me'a 'oku fakamatala'i atu 'i he Vahe 7 'o e Līpooti' ni. 'E lava pē ke to e vakai'i 'e he Fakamaau'anga Fonua' 'a e tu'utu'uni 'a e Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele' 'i ha makatu'unga fakalao, kā kuo pau ke fakahū atu ha tohi kole ki he fakamaau 'o e Fakamaau'anga Fonua' ke ne tomu'a fakangofua.

5.3 KO E NGAahi LEKooti FAKAKELEKELE' MO E FOUNGA HONO LESISITA'

'Oku fakahā 'i he Lipooti Fakataimi ki he Konga 'Uluaki' 'a e ngaahi me'a na'e fai ki ai 'a e tokanga pea mo e ngaahi palopalema 'i he fakahoko fatongia 'o e Potungāue' mo e ngaahi founga 'e malava ke fakalelei'i ai'. Ko e taha 'o e ngaahi matavaivai lahi 'i he fakahoko fatongia 'a e Potungāue' ko e fakafalala ko ia 'i he founga lēsisita 'aki 'a e tohi ma'u 'api' (deeds system), 'a ia 'oku tauhi 'a e ngaahi lēkooti kelekele' kotoa 'o hiki pepa. Ko e ngaahi lēkooti kelekele ko eni' 'oku kau ai 'a e konga lahi 'o e ngaahi lēkooti kelekele totonu kotoa 'o Tonga' 'i he ta'u 'e 135 kuo hili' pea 'e ala faka'auha ia 'e he vai pē 'i ha vela pea 'oku a'u mai pē ki he 'aho' ni 'oku kei tauhi ia 'i ha tu'unga fakatu'utāmaki ko 'eni' pea 'oku 'ikai hano tatau (backup). 'Oku fu'u motu'a fau 'a e founga ngāue ko eni' pea ko e kumi ko ia 'o ha lēkooti fakakelekele' ko e ngāue lahi, fakamole taimi, pea faingofua foki ke hoko ai ha ngāue kākā.

Lolotonga 'a e ngaahi 'a'ahi ko ia 'a e Komisoni' ke ako mei he ngaahi fa'unga fakakelekele 'i Nu'usila, Ha'amoā, Ngaahi 'Otu Motu Kuki', Singapoā mo 'Aositelēlia' (NSW), na'e 'i ai 'a e tokanga mavahe ki he'enau founga lēsisita kelekele takitaha ko e fakakaukau ke to'o mai 'a e ngaahi me'a 'e ala fe'unga ke ngāue'aki 'i Tonga. Na'e hā mahino mei he ngaahi ola 'o e ngaahi faka'eke'eke' ni pea mo e ngaahi palopalema kehe na'e fakahā 'i he Lipooti Fakataimi ki he Konga 'Uluaki', 'a e fiema'u mo'oni ko ia ke fakalelei'i, toe fokotu'utu'u mo liliu 'a e founga 'o e lēsisita kelekele 'i Tonga'. 'Oku fakatautautefito 'eni ki he fiema'u ke tauhi fakakomipiuta 'a e ngaahi lēkooti fakakelekele' pea ngaahi ia ke to e fakaonopooni ange, lelei ange, faingofua hono ngāue'aki', vave mo 'atā ki he kakai' mo e ngaahi pisinisi'. 'E hoko foki ai 'eni ia 'o malava ke tupulaki 'a e ngāue fakalalaka fakalukufua ki Tonga'.

Lolotonga 'a e faka'eke'eke 'i he Konga 'Uluaki', na'e vakai'i 'e he Komisoni' 'a e ngaahi fakamo'oni lahi na'e fakatahataha'i mai mei he ngaahi faka'eke'eke 'o e ngaahi va'a kehekehe 'e 17 fakakātoa 'o e Potungāue (Va'a 'e nima mo e ngaahi Tafa'aki 'e hongofulumaua),

faka'eke'eke 'a e kau fakamo'oni 'e 61 `i he ngaahi fakataha' pea vakai'i mo e ngaahi tohi fakamo'oni fakahāhā 'e 101.

Na'e mahino `aupito 'a e ngaahi palopalema fekau'aki mo e founa lolotonga 'a hono tauhi 'o e ngaahi lēkooti kelekele'. `I he taimi `e ni`ihi na'e faingata'a ia ke ma'u 'a e ngaahi faile' 'o hoko ai 'a e fuoloa hono 'ikai ma'u 'a e ngaahi fakamatala'. Na'e ta'e pau 'a e ngaahi founa ngāue' pea na'e fe`ao 'a e kau 'ōfisa 'o e Va'a Fai Lesista Kelekele' ('o e Potungāue) mo e faingata'a ma'u pē 'i he'enau feinga ke ma'u 'a e ngaahi faile'. Na'e fihitu`u `a e fanga ki'i founa ngāue kehekehe 'i hono tauhi 'o e lēkooti pepa, `o tupu ai 'a e 'ikai fakahoko lelei 'a e ngāue' pea hokohoko atu aipē 'a e ta'efiemālie 'a e kakai'.

5.3.1 TAUHI, MALU MO HONO MALU'I 'O E LEKOOTI

'Oku ta'efakafiemālie `aupito 'a e ngaahi feitu'u 'oku tauhi ai 'a e ngaahi tohi ngāue 'a e Potungāue' 'i Nuku'alofa', 'a ia 'oku ui ko e "loki malu" (strong room). 'Oku tauhi 'i ai 'a e kongalahi 'o e ngaahi tatau `uluaki `o e lēkooti kelekele kotoa 'a Tonga 'i he ngaahi ta'u 'e 135 kuohili'. 'Oku tauhi fakataha mo e ngaahi lekooti kelekele ko eni' ha ngaahi tohi ngāue fakahisitōlia 'e 'ikai malava ke fakafuofua hono mahu'inga', 'a ia ko hono mo`oni' 'oku totonu ke tauhi ia 'i ha `ātakai makehe 'oku mapule'i lelei hono `ātakai ke fakapapau'i ai 'e tolonga 'o 'aonga ki he ngaahi to'utangata `o e kaha'u'.

'Oku `i he tu`unga fakatu`utāmaki `aupito 'a e ngaahi lēkooti kelekele mahu'inga ko eni 'i he loki malu' mei he ngaahi fakatamaki kehekehe 'e lava ke hoko 'o hangē ko e vela, tāfea, mofuike, peau kula mo e ngaahi ngāue kehe pē `a e tangata' (tū fale, kaiha'a, maumau, liliu kākā mo e kākā). 'Oku 'ikai ha naunau fakatokanga vela, 'ikai ha me'a ngāue tāmāte afi, 'ikai ha naunau ke ne tala ha kohu, 'ikai ha me'a ngāue ke ne pule'i 'a e hauhau 'o e 'ea', 'ikai fe'unga 'a e misini fakamokomoko 'ea', ta'efakafiemālie 'a e naunau 'oku tauhi ai 'a e ngaahi faile' pea ta'efakafiemālie 'a e founa 'oku faka'ilonga 'aki 'a e ngaahi lēkooti'. 'Oku 'ikai foki ke 'i he loki malu' ha pamu ke pamu `a e vai' ki tu'a 'i ha hoko ha tāfea pea 'oku 'ikai ha ngaahi fakatafenga

ke fakatafe atu ai ha vai.' 'Oku tu'u 'a e loki malu' 'o lēvolo tatau pē mo e kelekele', 'i he mita nai 'e 1.5 mei he lēvolo 'o e tahi'. 'Oku 'ikai 'ea lelei pea 'oku hoko ai `eni 'o maumau 'a e ngaahi tohi ngāue lahi tupu mei he'ene tu'ungafufulu' mo e ngaahi tu'unga kehekehe fekau'aki mo e 'ātakai' mo e anga 'o e 'ea'. Kuo hoko 'o maumau 'a e ngaahi tohi ngāue lahi koe'uhi ko e 'ikai tauhi fakalelei mo 'ikai ngāue'aki 'a e ngaahi naunau totonu ki hono tauhi' pea 'oku 'i ai ha ngaahi peesi kuo mapelu 'o mahae, makape 'a e ngaahi tuliki 'o e ngaahi tohi' pea `aunga foki 'Oku 'i ai ha founga 'oku malu'i 'aki 'a e loki malu' kā 'oku 'ikai ofiofi ia ki he tu'unga fakavaha'apule'anga ki hono tauhi malu 'o e ngaahi tohi ngāue pehee' 'oku fu'u mātu'aki mahu'inga ki he fonua 'o hangē ko e ngaahi tatau mo`oni ko ia 'o e lēkooti 'o e ngaahi totonu mo e ma'u kelekele'.

Ko hano huke `aki e nima' 'o kumi 'o ha faile 'i he loki malu', 'e ala fakamoleki ai 'e he tokotaha ngāue' ha haafe houa ki he houa 'e taha mo e konga pe to e lōloa ange koe'uhi ko e founga ta'efakafiemālie 'oku fakafika 'aki 'a e ngaahi lēkooti'. Ko ia ai, kapau leva 'e kumi 'e ha tokotaha ngāue' ha faile 'e nima 'i he uike - 'e fakamoleki ai ha houa 'e 2 ½ ki he 7 ½ 'i he uike takitaha 'i he kumi faile' 'ata'atā pē. Ko e ngāue ta'efakapotopoto lahi 'aki `eni 'o e kau ngāue mo honau taimi'. 'Oku hokohoko atu aipē 'a hono tautoloi 'o e ngaahi ngāue 'oku 'ikai fakakakato' koe'uhi ko e founga faingata'a mo ta'efakafiemālie ko `eni hono tokanga'i mo kumi nima'i 'o e ngaahi faile'. 'Oku hoko `a e toutou kumi nima `o e ngaahi faile' mo e fakamole taimi ko `eni `o toe tānaki atu aipē ki he fokotu'una 'a e ngaahi faile 'oku te'eki kakato 'a e ngaue ki ai' 'a ia kuo fekuki fuoloa mai `eni mo e Potungāue'.

'Oku 'i ai ha fiema'u fakavavevave, koe'uhi ko e lelei fakalukufua 'a e fonua', ke fakahoko leva hano langa fo'ou (pe fakalelei'i pe 'ave ki ha feitu'u fo'ou) 'a e loki malu 'i Nuku'alofa', 'a ia 'oku tauhi ai 'a e ngaahi tatau mo'oni 'o e konga lahi 'o e ngaahi lekooti fakakelekele 'a Tonga'. Na'e 'osi hoko ha vela 'i he loki malu' 'i he kuohili 'a ia na'e fakatupunga 'e he me'a faka'uhila. Na'e me'a mālie pe he mate kei taimi pē, ka neongo ia' 'oku fiema'u ke vakai'i 'a e tu'unga malu fakakātoa 'o e ngaahi uaea faka'uhila'.

ʻOku ʻikai foki ke toe ʻi ai ha ngaahi tatau kehe, pe ko ha ngaahi tatau kuo faitāa ʻi ʻo e ngaahi lēkooti mahuʻinga ko ʻeni ʻoku tauhi ʻi he feituʻu ko ia. ʻOku ʻikai foki ke ʻi ai ha ngaahi tatau (tatau pepa pe fakaʻelekitōlonika) ʻoku tauhi ʻi ha toe feituʻu ange ʻe taha ko ha tokateu naʻa hoko ha fakatamaki. ʻOku ʻikai foki ha loki malu feʻunga mo malu ke tauhi ai ʻa e ngaahi lekooti kelekele ʻi motu ʻi Haʻapai, Vavaʻu, Niuatoputapu, Niuafuʻou mo ʻEua - ʻoku ʻi ai pē ʻa e ngaahi loki ke tauhi ai ka ʻoku ʻikai ke aʻusia ia ki he ngaahi tuʻunga malu mo feʻunga kuo fakamatalaʻi atu. ʻOku fiemaʻu ke ʻi ai ha loki malu feʻunga ʻi he ngaahi vahefonua ki motu ʻo Tonga ke fakapapuʻi ʻoku malu mo maluʻi ai ʻa e ngaahi tohi ngāue mahuʻinga ʻoku nau tauhi ʻo hangē ko e ngaahi lēkooti fakakelekeleʻ.

Ko e ngaahi meʻa ʻe malava ke hoko ka ʻikai ke fakaleleiʻi leva ʻa e tuʻunga malu mo maluʻi ʻo e ʻloki maluʻ ʻi Nukuʻalofa, ʻe fakalilifu mo ʻoni ki he kakaiʻ mo e fonua. Ka faifai ange pea hoko ha fakatamaki pea mole ai ʻa e ngaahi tatau totonu ko ʻeni ʻo e ngaahi lēkooti kelekeleʻ - ʻe ʻikai ha ngaahi lekooti talifaki ia ʻe ala maʻu ke fakapapuʻi ʻaki ʻa e lēkooti kelekele ʻa Tongaʻ.

FOKOTUʻU 67: KE tokanga he vave taha ʻa e Potungāueʻ ke fakaleleiʻi ʻa e tuʻunga malu ʻo e ngaahi feituʻu (loki malu) ʻoku tauhi ai ʻa e ngaahi tatau tohi totonu pepa ʻo e ngaahi lēkooti kelekele kotoa ʻi Tongaʻ pea tauhi ha ngaahi tatau talifaki ʻo e ngaahi lekooti fakakelekele kotoa, ʻi he feituʻu ko ia pea mo ha toe feituʻu kehe fakatouʻosi.

Neongo ʻa e ngaahi meʻa kuo fakahā atuʻ mo e fokotuʻu ʻi he Liʻpooti Fakataimi ʻo e Konga ʻUluakiʻ ke fakahoko ha ngāue fakavavevave koeʻuhi ko e tuʻunga taʻefakafiemālie ʻo e loki malu, pea fakahū atu ia ki he Puleʻanga ʻi Maʻasi 2010, ʻoku ʻikai pē ke ʻasi mai kuo fakahoko ha ngāue ia ke fakaleleiʻi ʻa e loki malu ʻi Tongatapuʻ pe ko hano ʻai ha ngaahi feituʻu pehē ʻi he ngaahi ʻotu motu. Neongo ia, ʻoku mahino kuo ʻi ai ʻa e ngāue ki hono tauhi fakakomipiuta ʻo e ngaahi lēkooti, ʻa ia ʻoku hoko ko ha fakalotolahi.

5.3.2 NGAAHI FAILE LAHI 'OKU TE'EKI FAKAKAKATO 'A E NGĀUE KI AI'

'Oku 'i ai ha ngaahi faile lahi 'i he Potungāue' 'oku te'eki fakakakato 'a e ngāue ki ai'. Na'e hā 'i ha lipooti makehe fakaloto'i Potungāue 'a ia na'e fa'u 'e ha taha 'o e kau ngāue ki he lahi 'o e ngaahi faile 'oku te'eki fakakakato 'a e ngāue ki ai' 'i he'ene a'u mai ki he 'aho 22 'o 'Okatopa 2009:

- (i) ngaahi ngāue 'e 6195 'oku te'eki fakakakato 'e he Va'a Tā Mape';
- (ii) ngaahi ngāue 'e 893 'oku te'eki fakakakato 'e he Va'a Savea';
- (iii) ngaahi ngāue 'oku lahi hake 'i he 10,000 'oku te'eki fakakakato 'e he Va'a Fai Lēsisita'.

Ko e ngaahi faile 'oku te'eki fakakakato 'a e ngāue ki ai 'i he Va'a Fai Lēsisita', 'oku a'u pē ki he ta'u 1964. Kuo tātānaki mai 'a e ngaahi faile' ni 'i ha vaha'a taimi lahi pea 'oku mātu'aki faingata'a 'a e feinga ia 'a e kau ngāue' ke to e holoki. 'Oku kau ki he ngaahi faile ko eni 'oku faka'au aipē ke fokotu'una 'a e ngaahi lēsisita mahu'inga 'o e ngaahi mōkisi 'a e pangikē' ke hā 'i he tohi ma'u kelekele'. Ko e 'uhinga maheni 'oku fa'a fai ki he ngaahi pangikē' ko e pehē "'oku kei folau 'a e Minisitā" pe 'oku' ne femo'uekina 'o toe tafunaki aipē 'a e ta'efiemālie 'a e sino mahu'inga ko eni 'oku ngāue ke fakatupulaki 'a e 'ekonōmika' – 'a ia ko e ngaahi pangikee'. Ko e ngaahi toutou tautoloi ko 'eni 'o 'ikai ha 'uhinga lelei ki ai', 'oku hokohoko atu aipē hono fakafe'ātungia'i 'a e ngāue 'a e kakai' mo e ngāue'anga fakakomēsiale' pea toe 'auhia atu aipē mo e falala 'a e kakai'.

'Oku kaunga lahi pē foki ki he lahi ange mo e faka'ange'ange 'a e tautoloi ko e 'ikai lelei 'a e founa 'oku fakalele ngāue', fakahoko nima pē 'o e ngāue pea 'ikai ke tauhi fakakomipiuta 'a e ngaahi lēkooti 'oku vave mo lelei ange. Ko e feinga ko ia ke tokangaekina 'a e faka'ange'ange 'o e ngaahi ngāue kuo tautoloi mai, 'oku toe to'o ai 'a e tokanga 'a e taha ngāue' ia mei hono ngaahi tefito'i fatongia ko hono tokoni'i 'o e Minisitā Fonua' 'i hono ngaahi fatongia' mo fai kotoa 'a hono lēsisita 'o e kelekele' mo e mo e ngaahi me'a fekau'aki mo ia'.

‘I he`ene tali ki he Lipooti Fakataimi ki he Konga ‘Uluaki’ ‘i Mē 2010, na’e pehē ai ‘e he CEO ‘o e Potungāue’ ‘oku tui ‘a e Potungāue ‘oku ‘ikai tonu ‘a e lahi ‘o e ngaahi ngāue ‘oku te’eki ke fakakakato’, koe’uhi na’e ‘ikai fakahoa (cross reference) ‘a e ngaahi ngāue’ ke hā mahino ai ‘a e fika totonu ‘o e ngaahi faile na’e te’eki fakakakato’.

Na’e ‘i ai mo ha to e tohi mei he Potungāue’ ki he Komisoni ‘i Siulai 2011, ‘a ia ‘oku ‘fakapipiki atu ki he Līpooti’ ni ‘i he Fakalahi 20. Na’e talamai ai ‘e he Potungāue’ kuo kamata’i ‘a e Polōseki Fakangāue ki he Kelekele’ (Land Administration Project) koe’uhi ko e ngaahi me’a na’e ‘ohake ‘i he Lipooti Fakataimi ki he Konga ‘Uluaki’. Ko e fakamatala na’e ‘omai ko ia’ na’e fakafiemālie pē neongo ‘a e fakalūkufua ‘a hono kakano’. ‘I he tohi ko ia’, na’e fakamatala mai ai ‘e he Potungāue’ ‘a e polōseki na’e fokotu’u pea fakapa’anga ‘e he Pule’anga’ `o fakafatongia`aki ke (i) to e vakai’i mo fakakakato ‘a e ngāue fakakelekele ki he ngaahi tohi kole kuo fuoloa hono tautoloi mai ‘i he Potungāue Fonua’; (ii) fakahoko ha tokoni ki hono pule’i mo fale’i fakalao ‘a e Potungāue’ ‘aki hono fakangāue’i ha taha Pule ki he Ngāue Fakalao’; (iii) fakalelei’i ‘a e fakahokohoko lelei `o e ngāue’ mo e ngaahi founga ngāue’; (iv) fa’u ‘o ha Tohi Tu’utu’uni mo e Founga Fakahoko Ngāue Fakakelekele.

Na’e toutou kole `a e Komisoni’ ki he Potungāue’ ‘i he 2011 ke fakahoko mai mu`a ‘a e ngaahi fika fakamuimui taha ‘o e ngaahi faile na’e te’eki fakakakato’, kae koloto ha tali. Neongo ia, fakatatau ki ha lipooti ‘a Dr. Ken Lyons (ko ha tokotaha fale’i na’e fakangāue’i ‘e he International Finance Corporation) ‘i Ma’asi 2011, ko e ngaahi ngāue fakakātoa ‘e 10,500 na’e te’eki ke fakakakato ‘i ‘Akosi 2010, pea na’e ‘osi holoki ‘aki ia ha pēseti ‘e 51 ‘i he`ene a’u mai ki Sanuali 2011. Na’a’ ne pehē na’e fakahā ange ‘e he ngaahi pangikē’ kuo holo lahi ‘a e fika ‘o e ngaahi mōkisi na’e te’eki fakakakato’, ‘a ia na`a’ nau pehē ‘oku lelei ‘aupito ia. ‘I he fakataha ko ia ‘a e Komisoni’ mo e ngaahi pangikē fakakomēsiale’ ‘i Mē 2011, na’a’ nau fakapapau’i mai ai na’e fakalalakaka mai ‘i ha ki’i taimi ‘a e ngāue ki he ngaahi mōkisi ‘a ia na’e te’eki fakakakato, kā kuo to e kamata ke to e lahi mai.

FOKOTU'U 68: KE hokohoko atu 'a e ngāue 'a e Potungāue' ke holoki 'a e lahi 'o e ngaahi faile 'oku te'eki fakakakato' pea fakakaukau'i 'e he Pule'anga' ke 'oatu ha pa'anga fe'unga ke hoko atu 'aki 'a e Polōseki Fakangāue ki he Kelekele'.

Ko e fakamatala fakamuimui taha mei he Potungāue' na'e 'omai ia 'i he tohi `o e 'aho 6 Ma'asi 2012, 'a ia 'oku fakapipiki atu ki he Līpooti' ni 'i he Fakalahi 21.

5.3.3 TAUHI FAKAKOMIPIUTA MO HONO PULE'I'

'Oku mātu'aki tō nounou 'a e Potungāue' 'i he 'ikai ke 'i ai ha ma'u'anga fakamatala fakafonua 'oku tauhi fakakomipiuta ke tokanga'i mo pule'i mei ai 'a e ngaahi lekooti fakakelekele kotoa `o Tonga'. Koe'uhi 'oku 'ikai ke 'i ai ha ma'u'anga fakamatala fakafonua 'oku tauhi fakakomipiuta, 'oku tupunga ai `a e 'ikai malu 'a e ngaahi tohi ngāue' pea ta'efalala'anga mo faingofua ke liliu 'a e ngaahi lēkooti 'o e kelekele mo e ma'u `api'. Ko ia ai, 'oku hokohoko atu aipē 'a e ongoongo kovi 'a e Potungāue' koe'uhi ko e 'ikai lelei 'enau tauhi 'o e lēkooti fakakelekele', fakataha ia mo e tuku fuoloa 'a e ngaahi ngāue fakakelekele lahi ('o fu'u fuoloa fau he taimi `e ni`ihi). 'Oku kei hoko atu pē 'a e ngāue 'aki 'a e founa ngāue fakapule mo fakamatala 'oku `osi hono kuonga mo faingata'a, 'o tupulaki aipē `a e ngaahi faile 'ikai ke fakakakato 'a e ngāue ki ai'.

'Oku tōmui 'a e Potungāue' 'i hono ngāue'aki 'o e ngaahi founa ngāue fakakomipiuta mahino', tanaki'anga fakamatala', hiki tatau fakatekinolōsia' mo e fetu'utaki fakaeonopooni' 'o hangē ko e 'initaneti' mo e 'īmeili'. 'Oku 'i ai ha ni`ihi 'o e kau ngāue' ia 'oku si'isi'i mo fakangatangata 'aupito 'enau lava `o ngāue`aki `a e komipiuta'. 'Oku vaivai 'aupito 'a e 'ilo fakakomipiuta' pea 'i ai mo e ni`ihi ia `oku 'ikai ke nau fie ngāue fakakomipiuta. Na`e lahi ange foki mo e fakafalala ki he tohinima pē `i hono tauhi `o e ngaahi faile'.

FOKOTU'U 69: KE fokotu'u 'e he Potungāue' ha ma'u'anga fakamatala fakafonua 'oku tauhi fakakomipiuta 'o tauhi ai 'a e ngaahi lēsisita 'o e kelekele' mo e ma'u `api kotoa pea mo ha founa malu'i lelei 'o e ngaahi tohi ngāue' ke pule'i fefeka `a e ala ki ai, hono muimui`i', mo e tonu mo e pau 'o e ngaahi lēkooti fakakelekele' kotoa.

Ko e me'a na'e fai ki ai 'a e tokanga lahi fekau'aki mo e lipooti 'a Dr.Ken Lyons (vakai ki he Fakalahi 19), ko 'ene fakahā 'a e ngaahi fokotu`utu`u 'a ia kuo pau ke fakahoko 'e he Potungāue' ki mu'a pea lava ke tauhi fakakomipiuta kakato 'a 'ene ngaahi lēkooti' mo fokotu`u ha lēsisita kelekele `oku fakakomipiuta kakato. Na'e fakataumu'a 'a e ngaahi fokotu`utu`u ko eni' ke fakalelei'i 'a e fakalele fakakātoa mo e falala'anga 'a hono fakahoko 'o e ngaahi ngāue fakakelekele 'oku fakangofua 'e he lao' pea mo fakalelei'i 'a e fakahoko fatongia faka'aho ma'a e kakai'. 'E lava 'e he Potungāue 'o fa`ufa`u 'a e ngaahi fokotu`utu`u ko eni' 'o 'ikai toe fiema'u ki ai ha tokoni fakatekinikale, kā 'e hoko ia 'o lelei ange ai 'a e founa hono tauhi 'o e ngaahi lēkooti' mo e founa 'oku pule'i 'aki 'a e ngaahi faile'.

Na'e to e fakafaikehekehe'i foki 'e Dr Lyons 'a e tauhi fakakomipiuta kakato' mei he tokoni'i fakakomipiuta'. Ko e founa 'uluaki' ko hono ngāue'aki ia ha founa ngāue fakakomipiuta 'oku ngāue'aki ki ai ha polokalama makehe 'a ia 'oku fakatefito kotoa ai 'a e fakahoko ngāue' pea kuo pau ke langa 'a e ngaahi fale kuo fakapapau'i ki mu'a pea toki malava ha tauhi fakakomipiuta kakato. Ko e founa 'e taha' ko hono ngaue'aki ia 'o e ngaahi komipiuta' ke tokoni ki hono fakahoko 'o e ngāue ki he ngaahi tohi kole fekau'aki mo e kelekele'.

Lolotonga 'a e ngaahi 'a'ahi ki he ngaahi va'a 'o e Potungāue' 'i he Konga 'Uluaki `ene ngaahi faka'eke'eke', na'e fakatokanga'i ai 'e he Komisoni' ko e ki'i ni'ihiki tokosi'i pē 'o e kau ngāue 'a e Potungāue' na'a' nau lava 'o ngāue'aki 'a e komipiuta' pea nau mahu'inga'ia 'i he lelei 'a hono ngāue'aki 'o e ngaahi lēkooti 'oku tauhi faka'elekitolōnika 'i he ngaahi komipiuta'. Na'e hoko `eni ke hanga ai 'e ha taha 'o e kau ngāue 'i he Va'a Fai Lesisita' 'o fakahū 'a e ngaahi lēkooti fakakelekele' ki ha komipiuta, 'i he'ene fie fakahoko pē 'e ia pea 'i hono taimi pē 'o'ona. Kuo tokoni leva `eni kiate ia 'i he'ene kumi faka'aho 'o e ngaahi lēkooti fakakelekele' pea 'oku mahino ki he Komisoni' ko e me'a 'eni na'e 'uhinga ki ai 'a Dr Lyons ko e ngāue 'o tokoni'i 'e he komipiuta'. Ko ha fanga ki'i ngāue faingofua pehē 'e malava ke fakalelei'i lahi ai 'a e fakahoko ngāue'.

FOKOTU'U 70: KE fakakaukau'i 'e he Potungāue' 'a e lipooti 'a Dr Ken Lyons mo fai ha ngaahi fokotu`utu`u 'oku fiema'u ke fai kae lava 'a e tauhi fakakomipiuta kakato'pea 'i he taimi tatau (ki mu'a 'a e tauhi fakakomipiuta kakato) ke fakapapau`i 'a e ngaahi founga 'e ala tokoni'i fakakomipiuta ai 'a e ngaahi ngāue ki he ngaahi me'a fakakelekele'.

Na'e 'oatu ha tatau `o e Konga `Uluaki `o e Līpooti Faakataimi' ki he ngaahi kautaha tokoni' `o kau ki ai 'a e AusAid, NZAid mo e Internationa Finance Corportation (IFC), 'i he faka'amu te nau mahu'inga'ia ke fakapa'anga 'a e fakakomipiuta 'o e ngaahi lēkooti kelekele 'a Tonga mo liliu 'a e lēsisita kelekele ke fakakomipiuta. 'Oku 'i ai 'a e fiema'u vivili mo fakavavevave ke liliu 'a e founga lēsisita kelekele 'a Tonga', pea kau atu ki ai mo e fakalelei'i 'o e founga ngāue' ke fakakomipiuta. Ka ko e me'apango, koe'uhi ko e ngaahi fusimo`omo lahi fakapatiseti' 'oku ngalingali 'e 'ikai hoko ha fakalakalaka ia ka 'ikai ha tokoni mei tu'a mei tu'apule'anga hange ko e IFC, 'a ia kuo nau toki `osi fakakakato atu 'a e ngāue tatau 'i he Lēsisita Kautaha 'a e Pule'anga'.

Na'a 'i ai 'a e tokanga mai `a e fakafofonga 'o e IFC ki Tonga' 'i he 2010. Na'e hoko ai heni `o fakahū atu 'e he Komisoni' ki he IFC, hili hano fakangofua `e he Minisitā Fonua', 'Eiki Nopele Tuita, ha fokotu'u 'o ha polōseki ngāue ke nau fakakaukau ki ai. 'I hono ma'u 'e he IFC 'a e fokotu'u polōseki', na'a' nau faka`aonga'i 'a Dr. Ken Lyons ke ne fa'u ha līpooti pe 'e ala lava `a e ngāue na'e fokotu'u ange. Na'e folau mai ai 'a Dr Lyons ki Tonga 'i Sanuali 2011 'o fe'iloaki mo e kau 'ofisa ma'olunga 'a e Potungāue' pea na'e toki fakahū ki mui 'a 'ene līpooti' ki he IFC. Ka ko e pango', na'e 'ikai lava ke fakapa'anga 'e he IFC 'a e polōseki' ni.

Neongo ia, 'oku tui 'a e Komisoni' 'e kei 'i ai pē ha ngaahi kautaha tokoni kehe te nau fie fakapa'anga 'a e polōseki ngāue ko eni'.

FOKOTU'U 71: KE fetu'utaki 'a e Pule'anga' ki he ngaahi kautaha tokoni' ke vakai'i pē 'oku nau fie fakapa'anga ha polōseki ngāue 'a ia 'e ala fakahoko ai hono tauhi fakakomipiuta kakato 'a e ngaahi lēkooti fakakelekele 'a Tonga mo e founa lēsisita 'o e kelekele'. Ko e me'a eni 'oku fakavavevave pea mātu`aki mahu`inga `aupito ke fai mo fakahoko.

'Oku fakatokanga'i 'e he Komisoni' mei he fakamatala fakamuimui taha mei he Potungāue' (vakai ki he Fakalahi 21) 'oku nga'unu ki mu'a hono kumi ha pa'anga ke fakahoko 'aki ha polōseki ngāue pehē.

5.3.4 NGAHI LELEI 'A HONO NGĀUE'AKI 'A E FOUNA FAKAKOMIPIUTA'

'E utu ha lelei lahi 'e Tonga mei hano tauhi fakakomipiuta 'a e ngaahi lēkooti fakakelekele' mo e founa hono lēsisita 'o e kelekele' 'o kau ai 'a e ngaahi me'a' ni:

(i) Faingofua hono ma'u 'o e ngaahi fakamatala fakakelekele'

'Oku faingata'a ke ma'u 'e he kakai' ha fakamatala ki he kelekele' mo e totonu fakakelekele' 'i he founa ngāue lolotonga, 'o tautautefito `eni he ko e kongā lahi 'o e ngaahi faka'eke'eke 'oku fakahoko 'i he kānita 'o e Va'a Fai Lēsisita' 'oku fekau'aki ia mo hai `oku' ne ma'u ha `api 'oku' nau fie'ilo ki ai. `Oku fai `a e sioloto atu 'e vave mo faingofua ange 'a e fakahoko ngāue ki he kakai' 'i hano tauhi fakakomipiuta 'a e lēkooti 'o e ngaahi totonu fakakelekele'. `E hoko `a e tonu mo kakato 'a e ngaahi lēkooti fakakelekele' `e toe mahulu ange ai `a e loto mālohi 'a e ngaahi pisinisi' mo fakahoko ha toe ngaahi feinga ki ha 'inivesi mai mei muli'.

(ii) Faka'ai'ai 'a e ngāue fakalalakaka'

Ko ha kaveinga mahu'inga `aupito 'a e kelekele' 'i he ngāue fakalalakaka' pea ko e malu mo e falala`anga'o e ngaahi totonu fakakelekele 'oku' ne poupou'i 'a e hokohoko lelei `a e fakalalakaka' 'aki hono fakafaingofua'i mo fakatupu afea mai `a e ngaahi 'inivesi taimi lōloa'. Ko e malu `o e totonu ki he kelekele' te ne fakalahi 'a e faingamālie ke ngāue'aki 'a e kelekele ko ia' ko ha koloa malu'i 'i ha mōkisi 'e tokoni ki he tupu fakalalakaka 'a e 'ekonōmika' mo hono feau

‘o e nofo masivesiva’. Koe‘uhi ke tokoni‘i mo faka‘ai‘ai ‘a e tupu fakalalakaka’, ‘oku fiema‘u ke hanga ‘e he Pule‘anga ‘o siofi mo pule‘i lelei ‘a e ma‘u kelekele pea mo e fakamahu‘inga‘i ‘o e kelekele’. Ko e ‘uhinga ani ‘oku mahu‘inga ai ‘a e lēsisita kelekele’ mo e ngaahi lēkooti fakakelekele ‘a e Potungāue’ ki he tupu fakalalakaka faka‘ekonōmika ‘o Tonga’.

Na‘e ma‘u ‘e he Komisoni ha ngaahi fakamatala fakamo‘oni mei he kau ‘ōfisa ‘o e ngaahi pangikee’ fekau‘aki mo ‘enau fetu‘utaki mo e Potungāue’ ‘i hono fakahū ‘o e ngaahi kole mokisi’. Na‘e me‘a pau pē ‘a e tautoloi ia ‘a hono lēsisita ‘o e ngaahi mōkisi ‘a e pangikee’ ke hā ‘i he ngaahi tohi fakamo‘oni ma‘u ‘api’. ‘Oku ‘ikai pē ha toe tala‘a ia ki hono felei ‘a e ngaahi ‘inivesi’ mo hono fakatatafe ‘a e falala ‘a e ngaahi fakapisinisi ‘i he sekitoa taautaha koe‘uhi ko e fa‘ahinga fai fatongia ma‘ulalo ko ‘eni’. Na‘e fakatokanga‘i foki ‘e he Komisoni’ ‘a e tu‘unga ma‘ulalo ‘o Tonga ‘i hono fakahokohoko ko ia ‘e he Pangikē ‘a māmani’ ‘i he tu‘unga faingofua ‘a hono lēsisita ‘o e ngaahi kelekele’ ‘a ia na‘e fika 117 ‘i he 2009 pea toe holo hifo ia ki he 121 ‘i he māmani’ ‘i he 2010. Na‘e hā foki ‘i he fakahokohoko ‘a e tu‘unga faingofua ‘a e fakahoko pisinisi, ‘o fakafuofua ko e ‘aho ‘e 108 ‘i Tonga ke ma‘u ai ha totonu ki he kelekele ‘o fakahoa ia ki he faka‘avalisi ‘a e OECD ko e ‘aho pē ‘e 25. Lolotonga ‘a e ngaahi faka‘eke‘eke’, na‘e pou pou‘i aipē ‘e he ngaahi me‘a na‘e ma‘u ‘e he Komisoni ‘a e tu‘unga ma‘ulalo ‘i he fakahokohoko ‘e he Pangike ‘a Mamani ‘a e tu‘unga ‘o e fakahoko pisinisi. ‘E lava ke fakakakato ha fo‘i ngāue fakakelekele ‘e taha ‘i he vaha‘a ‘o e uike ‘e tolu mo e ta‘u ‘e tolu. Ko e ‘uhinga lahi pē ‘a e ta‘efakafiemālie ‘a e fakahoko ngāue’ ko hono kei ngaue‘aki ‘a e founga lēsisita kelekele kuo fu‘u motu‘a pea lahi mo e kei ngāue nima pē. ‘E lava ‘e he founga ngāue lesisita kelekele fakakomipiuta’ ke holoki ‘a e taimi ‘oku fiema‘u ke fakakakato ai ‘a e lēsisita’, to e tonu ange ‘a e lēkooti’ pea fakaofi atu ai ‘a e tu‘unga ‘o Tonga’ ki he ‘avalisi ‘a e OECD.

(iii) Toe lelei ange ‘a e ngaahi halanga pa‘anga hū mai ‘a e Potungāue’

Hili ‘a e fakakomipiuta kakato’, ‘e lava ke muimui mai ai hano toe vakai‘i ke to e hiki hake ‘e he Potungāue’ ‘a e ngaahi totongi ‘o e ngaahi ngāue’ ke fakatatau ki he to e lelei ange ‘a hono fakahoko ‘o e ngāue’. Ko e ngaahi kole ko ia ‘a e kakai ke kumi ‘i he lesisita’ ‘a e ngaahi totonu fakakelekele, ngaahi tatau ‘o e mape savea’ pea mo e ngaahi lekooti kelekele kehe kotoa pē ‘e

lava ia `o ma`u vave pea toe `ai mo hono tatau. `Oku totonu leva ke hōhoa `a e ngaahi totongi fo`ou` mo e tu`unga lelei ange ko eni `a hono fakahoko `o e ngāue`. `E lava ke kumi `o ma`u `a e me`a `oku fiema`u` pea tuku atu mo hano tatau ki he kasitomā `i loto `i ha houa `e taha mei hono fai mai `a e kole` pea totongi `a e ngaahi totongi `oku fiema`u`. `E loto lelei pē `a e kasitomā ia ke ne totongi ha totongi `oku lahi ange` kapau `oku fakafiemālie mo lelei `a e ngaue`. Ko ha `ata eni ia `e kehe `aupito mei he founa ngāue lolotonga `a e Potungāue`, `o hangē ko ia na`e fakamatala`i atu `i `olunga` `e lava ke a`u ki ha uike `e tolu pe ta`u `e tolu pea toki ma`u ha ngaahi lēkooti fakakelekele `oku` te fiema`u.

`E lava ke fokotu`u `a e ngaahi totongi fo`ou` ko `eni` mo e fakakaukau ke lava ai `e he fokotu`utu`u fo`ou` `o e Potungāue, ke ma`u ha pa`anga hū mai fe`unga ke ne lava `o fakapa`anga pē `ene ngaahi fakamole` pe ma`u ha pa`anga fe`unga ke fakafetongi`aki pēaa` `a e patiseti fakata`u na`e vaha`i mai `e he Pule`anga` ma`a e Potungāue` `i hono to e fokotu`utu`u fo`ou`. `E toe ala fakakaukau`i foki `a e ngaahi totongi ko ia` ke tokoni ki hono fakapa`anga `a e fokotu`u atu ko ia `a e komisoni` ke fakapapau`i `e he Pule`anga` `a e ngaahi totonu fakakelekele (State guarantee of land titles) `a ia `oku fakamatala`i atu `i lalo`.

Neongo ia, `o hangē ko hono fakahā atu `i `olunga`, `oku totonu ke toki hilifaki pē ha ngaahi totongi fo`ou` hili `a e fakakakato `a e fakakomipiuta`a` pea fe`unga, lelei mo falala`anga `a e fai fatongia`. Ke vakai`i mo fokotu`u ha ngaahi totongi fo`ou` `i he taimi` ni, `e `ikai fakapotopoto he `e hoko ia ke to e lahi ange ai `a e fakaanga ki he Potungāue` koe`uhi ko e `ikai lelei mo ta`efakafiemālie `ene fakahoko ngāue `i he lolotonga`.

`E tokoni foki `a e fakakomipiuta kakato` ki hono tānaki `o e pa`anga hū mai `a e Potungāue`. Na`e fakafuofua ko e \$700,000 `a e pa`anga hū mai ke tānaki `e he Potungāue` `i he ta`u fakapa`anga 2008/2009 mei he ngaahi lisi fakata`u` mo e ngaahi pa`anga hū mai kehekehe fekau`aki mo e kelekele` `i Tonga. `Oku hā mai `oku `ikai fakahoko lelei `a hono tānaki `o e ngaahi totongi lisi fakata`u` mo e ngaahi pa`anga hū mai kehekehe fekau`aki mo e kelekele` pea `oku lahi `a e ngaahi totongi lisi ia `oku te`eki aipē ke totongi. Neongo `oku `ikai ko ha pa`anga lahi `a

e lau tahataha 'a e ngaahi l totongi lisi fakata'u', kā 'i hono fakataha'i ko ha pa'anga hū mai lahi ia 'oku 'ikai totongi ki he Potungāue'. 'I he 'ikai ke tafe mai 'a e pa'anga hū mai ko `eni', 'oku fakafaingata'a'ia'i ai 'a hono tauhi fakakātoa, tokoni'i lelei mo hono fakalalakaka 'a e Potungāue' mo e ngaahi 'ōfisi fo'ou 'o e Fai Lesisita Seniale' mo e Savea Seniale' kuo fokotu'u atu'.

'Oku 'ikai ma'u ha fakafuofua pe ko e hā tonu `a e lahi 'o e pa'anga hū mai 'oku totonu ke tānaki mei he ngaahi totongi lisi fakata'u' pea ko e kongā `o `eni `oku tupu ia mei he ta'efakafiemālie 'o e ngaahi fakamatala fakakelekele' fakalukufua. 'Oku 'i ai pē 'a e tui 'e hoko hono fakakomipiuta kakato 'o e Potungāue ke to e faingofua ange ai hono ma'u 'o e ngaaho fika ko ia' pea tokoni ke lelei ange ai 'a e founga hono tānaki 'o e pa'anga hū mai'.

(iv) Fakapapau'i 'e he Pule'anga 'a e Ngaahi Totonu Fakakelekele

'E lava `e he Pule'anga' mei he fakakomipiuta kakato' 'o fakapapau'i 'a e ngaahi totonu fakakelekele kotoa pē kuo lesisita koe'uhi ke hokohoko lelei `ene tu'u', pau pea falala'anga 'a e totonu fakakelekele' 'i he Pule'anga Tonga'. 'Oku 'omai 'e he fakapapau'i ko eni' ha tu'unga mālohi mo ha tukunga falala'anga pea ko ha makatu'unga lelei ia ki he ma'u kelekele' kotoa; 'a ia 'e malava leva ai ke ngāue lelei 'a e ngaahi fai fatongia kehe pē 'oku' nau fekau'aki ki he lele totonu ha fonua.

'E lava ke fakapa'anga 'a e fakapapau'i 'e he Pule'anga' 'aki hano fokotu'u atu ke to'o `a e pēseti 'e 10 mei he ngaahi pa'anga hū mai fakakelekele kotoa 'oku felāve'i mo e Potungāue' mo e Lēsisita Kelekele fo'ou kuo fokotu'u atu'. 'E fakahū kotoa 'a e pa'anga ko eni' ki ha "Sino'i Pa'anga Talāsiti Fakafonua ki hono Fakapapau'i 'o e Kelekele'" 'a ia 'e hoko ko ha pa'anga malu'i 'o e ngaahi lēsisita kelekele kotoa pē kuo tuku atu mei he 'Ofisi Lēsisita Kelekele'. Ko e ngaahi founga ngāue tatau kuo ngāue'aki 'i Nu'usila, Ha'amoā, Singapoā pea mo 'Aositelēlia. Ko ha ngaahi totongi huhu'i mei he pa'anga talāsiti ko eni' 'e fakahoko pē ia 'o makatu'unga 'i he mahu'inga lolotonga 'o e ngaahi lisi kelekele' 'i he māketi' mo ha ngaahi mole fakakomēsiale kuo hoko. Ko e ngaahi totongi pehē mei he pa'anga talāsiti' 'e toki fakahoko pē ia `i ha tu'utu'uni 'a e Fakamaau'anga Fonua'.

Ko e founga `o e Tohi Ma`u `Api` (deeds system), `a ia `oku lolotonga ngāue`aki `i he Pule`anga Tong, `e liliu ia kae kamata ngāue`aki `o e founga ngāue "Torrens" `o tu`unga `i he Fakapapau`i `e he Pule`anga `a e Totonu Fakakelekele`. Ko e makatu`unga `eni `o e founga ngāue "Torrens" – `oku totonu `a e hingoa `o e tokotaha ma`u kelekele` `oku lēkooti `i he tohi fakamo`oni ma`u `api`. Ko ia ai, `e liliu `a Tonga` ni mei he founga lēsisita `aki `a e tohi ma`u `api` ki he founga ngāue "Torrens", `a ia `oku fakapapau`i ai `a e totonu ma`u kelekele`. `E `ikai liliu `e he fakapapau`i `e he Pule`anga` `oku fokotu`u atu `a e tefito`i founga `a hono tufaki `o e kelekele `i Tonga` ka `e hoko ia `o toe malohi ange ai.

Ko e tu`unga falala`anga fakavaha`apule`anga ko ia `o e founga lolotonga `a hono lēsisita `o e kelekele` koe`uhi ko e ta`epau `a e totonu fakakelekele, kuo hoko ai ia `o fetongi `a e fakakaukau `a e ngaahi `inivesi lalahi mei muli - `o kau kovi mo`oni ki Tonga. `O kapau `e fokotu`u ha founga lēsisita kelekele `o e totonu fakakelekele` `oku mahino, falala`anga, pea pau `oku fakapapau`i `e he Pule`anga`, te ne tohoaki`i mai `a e falala `a e kakai` mo faka`ai`ai `a e tupulaki faka`ekonōmika`.

FOKOTU`U 72: KE hili `a e fakakomipiuta kakato, `e hanga `e he Pule`anga`a`o fakapapau`i `oku tonu `a e ngaahi fakamatala kotoa `i he ngaahi tohi fakamo`oni ma`ukelekele`. `E hilifaki ha totongi fe`unga ki he ngaahi ngāue fakakelekele kotoa `oku fakafou `i he Potungāue, ke fakapa`anga `aki `a e fakapapau`i ko eni`.

5.4 FAKALELEI'I 'O E FAKAHOKO FATONGIA'

Na'e 'ohake 'a e ngaahi me'a ko eni' lolotonga 'a e ngaahi fakataha mo e kakai' ke fai ha tokanga ki ai 'i hono fakalelei'i 'o e fakahoko fatongia 'a e Potungāue'.

5.4.1 NGAahi SAVEA

(i) Lelei hono fakahoko 'o e savea'

Na'e 'i ai 'a e tokanga fakalūkufua 'a e kakai' ki he fetō'aki 'a e tu'unga 'a hono fakahoko 'o e savea' 'e he Potungāue' 'o fai ai 'a e ngaahi lāunga lahi mei he kākai 'i he ngaahi fakataha 'a e Komisoni' mo e kakai'. Na'e kau 'i he ngaahi lāunga' 'a e hala 'a e fua 'a e kau savea' 'o fehalaaki ai 'a e ngatangata'anga 'o e ngaahi 'api' 'o hangē ia' ko e lele atu ha ngata'anga ia 'i he loto peito 'o ha fale kuo 'osi tu'u. 'O hangē pē foki ia kuo fa'a hoko, 'oku lahi 'a e ngaahi 'api' ia kuo fuoloa hono nofo 'i kā kuo te'eki pē ke lēsisita' ia 'i he Potungāue'. Kuo 'i ai 'a e fa'ahinga ia kuo nau nofo kinautolu 'i ha kekekele 'o lahi hake he ta'u 'e 20, pea nau toki 'ilo'i hake na'e hala 'a 'enau ngaahi mape savea pea 'oku 'ikai hā ai 'a e ngata'anga totonu ia. Tuku kehe 'a e ngaahi fakamatala ngutu na'e 'omai 'i he ngaahi fakataha mo e kakai', na'e 'ikai ha ngaahi fakamo'oni tohi ia ke poupou'i 'a e ngaahi lāunga pehe' ni. Neongo ia, 'oku 'i ai 'a e tokanga 'a e Komisoni' ki he me'a' ni koe'uhi ko e tā tu'olahi 'a hono 'ohake 'i he ngaahi fakataha mo e kakai'. Na'e fale 'i 'e he Komisoni' ki he kakai ko 'eni' ke nau 'ave fakahangatonu 'a e ngaahi hoha'a ko eni' ki he Minisitā Fonua'. 'O hangē ko ia kuo 'osi fakamatala'i atu', 'oku totonu ke toe lelei ange 'a e fakahoko 'o e ngāue fakasavea' ki he kakai' 'i hano tuku atu ki tu'a ki he sekitoa taautaha'.

(ii) Ngaahi totongi savea ki hano fakafo'ou 'o ha lisi

Na'e tala 'e he kakai' ki he Komisoni' ko e taimi ko ia na'e fakafo'ou ai ha lisi 'i he'ene 'osi', 'oku toe 'i ai ha totongi fua savea ia 'oku kei totongi pē neongo na'e 'ikai fakahoko ha toe savea ia ka ko ha fakafo'ou pē 'o e lisi' mo hono taimi'. Na'e fokotuu'u ai ke 'oua toe hilifaki 'a e "totongi savea" ko 'eni' koe'uhi ko e ngāue faingofua pē ia 'a hono fakafo'ou 'o e lisi'.

Kaneongo ia, 'oku hilifaki pē 'e he Potungāue' 'a e totongi savea ko eni', neongo 'oku 'ikai fakahoko ha fua savea.

FOKOTU'U 73: *Kapau 'e fakahoko ha savea 'i he ngata 'o ha lisi koe'uhi ke fakafo'ou 'a e lisi', kuo pau ke totongi 'a e totongi fua savea'. 'O kapau 'oku fakahoko ha ngāue ke fakafo'ou ha lisi, 'o 'ikai fakahoko ai ha toe fua savea, kuo pau ke hilifaki ki ai ha totongi fo'ou 'e fokotu'u ki hono fakafo'ou 'o e lisi' kae 'ikai kau atu ha totongi fua savea.*

(iii) Totongi 'o e fua savea

Na'e fokotu'u mai 'e he kakai' ke fua pē 'e he Potungāue Fonua' 'a e ngaahi fakamole kotoa 'a e kau savea 'oku' nau ha'u ki honau ngaahi 'api' ke fakahoko ha fua savea, 'o kau ki ai 'a e lolo, sima ki he ngaahi maka, me'atokoni etc. Na'e palopalema lahi 'eni ki he kakai 'oku' nau nofo 'i he ngaahi tukui motu', 'a ia na'e pau foki ke nau toe totongi 'a e ngaahi vaka ke 'ave ai 'a e kau savea' ki he ngaahi motu'. Kapau 'oku 'ikai ke nau totongi 'a e ngaahi fakamole ko 'eni 'oku tātaki atu, 'e ngalingali 'e 'ikai lava ke fakakakato 'a e fua savea' ia.

FOKOTU'U 74: *KE 'oua 'e to e hilifaki 'e he Potungāue' ha toe ngaahi totongi makehe 'oku 'ikai ke tu'utu'uni 'e he lao' ki he kakai 'oku' nau fiema'u ha savea'.*

5.4.2 KANISELI 'O HA LISI

'I he fakakaukau ki hono tali 'o e ngaahi faka'eke'eke' mo e ngaahi lāunga' ki he Potungāue', na'e 'ohake 'e he kakai' 'enau tokanga ki he fiema'u ke fakahā mai, 'i ha founa ma'a mo fakapotopoto, ke 'ilo 'e he ngaahi fa'ahi kotoa 'oku' nau fekau'aki mo ha kelekele. Na'e fokotu'u mai ai 'e he kakai ke toe vakai'i mu'a 'a e ngaahi founa ngāue ki hono kaniseli 'o e ngaahi lisi' mo e ngaahi toe lisi'. Na'e fakahā mai ki he Komisoni' 'oku fa'a anga maheni 'aki pē 'e he Potungāue' ke fakahū ha kole ke fakangofua mei he Kapineti' hano kaniseli ha lisi pe toe-lisi 'o 'ikai tomu'a fakahā ia ki he ngaahi fa'ahi 'oku' nau fekau'aki mo ia', 'o tautautefito ki he lesii'. 'Oku totonu ke fakahā mahino 'i he lao 'a e ngaahi makatu'unga 'e ala kaniseli ai ha lisi, fakataha mo e fiema'u ke fakahā ki he ongo fa'ahi', 'i ha taimi fe'unga, ki mu'a pea toki fakahū atu ki he Kapineti' ha kaniseli 'o ha lisi.

Na'e 'i ai ha ngaahi lisi ia na'e fakangata ia 'oku te'eki lēsisita pea na'e 'ikai fa'a 'oatu ha 'uhinga ia 'a hono kaniseli' ki he lesii' pe 'ikai ke ne mahino'i 'e ia 'a e 'uhinga hono kaniseli'. Na'e 'ikai fa`a fakahā ia ki he lesii' ki mu'a pea fakahū 'a e kaniseli' ki he Kapineti'.

FOKOTU'U 75: *Ki mu'a pea kaniseli ha lisi pe toe lisi (pe fakahū atu ia ki he Kapineti' ke kaniseli), kuo pau ke fakahā ia ki he ngaahi fa'ahi kotoa ki he lisi' pe to e lisi' 'e he Minisitaa' pea tuku ki he ngaahi fa'ahi' ha māhina 'e taha ke fakahoko mai aipe `oku' nau ta`eloto, 'a ia kuo pau ke fakakaukau'i 'e he Minisitaa', ki mu'a 'a e fokotu'u ke kaniseli 'a e lisi'.*

5.4.3 TAIMI KE FAKAKAKATO AI 'A NGAahi NGĀUE FAKAKELEKELE'

Ko e fokotu'u ko eni mei he kakai' 'i he ngaahi fakataha mo e kakai' 'i he Konga Tolu' na'e 'ikai hano fakakaukau'i `ona 'i he Līpooti Fakataimi ki he Konga 'Uluaki'. Kaneongo ia, na'e lahi 'a e ngaahi lāunga fakalukufua na'e fakahoko mai 'e he kakai' fekau'aki mo e tolotoloi 'a e meimei ngāue kotoa 'oku fakahoko 'e he Potungāue'. Ko e ngaahi fakamatala na'e 'omai ki he Komisoni' mei he kakai 'oku tataua ia mo e fakakaukau ko eni' `oku fakahā mai ai 'a e tolotoloi `o e ngāue fakakelekele kotoa mo e ngaahi kole' mei he, māhina 'e tolu `o fai pē `o a'u ki he laka hake he ta`u `e hongofulu.

'Oku totonu ke hilifaki ha ngaahi taimi pau ki he Potungāue' ki he ngaahi ngāue kotoa pē ki hono lēsisita 'o e kelekele'. 'E lelei ki he ngaahi fa'ahi' kotoa Ko e fokotu'u ko ia ha ngaahi taimi pau ke fakakakato ai 'e he Potungāue' 'a e ngaahi ngāue ki hono lēsisita 'o e kelekele' na'e lelei `a e fakakaukau ko ia'ki he ngaahi fa`ahi' kotoa. Kaneongo ia, ko hono mo`oni' 'e toki lava pē ke maa'usia ha taumu'a pehee' 'o kapau 'e lava 'a e ngaahi fakalelei ki he ngaahi va'a felāve'i 'o e Potungāue', 'o hangē ko e fakakomipiuta', fakalele 'o e ngāue', toe fokotu'utu'u fo'ou 'o e kau ngāue', toe ako'i 'o e kau ngāue', loto `o e kau ngāue', ngaahi me'a fekau'aki mo e pa'anga' mo e ivi ngāue', fakatatafe atu tu`una `o e ngāue ki he ngaahi tohi kole kuo tuku fuoloa', fakamavahe'i atu 'o e ongo va'a savea' mo e tā mape' mei he Potungāue', mo e ngaahi me'a kehe pē. Ko e lava pē `a e ngaahi fakalelei'i ko `eni', 'e toki lava leva ke hilifaki ha taimi fakangatangata pau 'oku tuku atu ke fakahoko ai 'e he Potungāue' 'a e ngaahi ngāue ki he

lēsisita. 'Oku 'ikai fakapotopoto ia ke hilifaki he lolotonga'ni ha ngaahi taimi fakangatangata fakavaha`apule'anga ki he ngaahi ngāue ki hono lēsisita 'o e kelekele', ke toe tānaki mai ai 'a e ngaahi kāvenga ke hoha'a ki ai 'a e Potungāue' `i he 'ikai lelei pea ta'efakafiemālie 'ene fakahoko ngāue'.

'Oku totonu ke tuku mai 'e he Potungāue' ha tēpile 'oku fakahā mahino ai 'a 'ene ngaahi ngāue' mo e ngaahi me`a kotoa 'oku' ne tuku atu', ngaahi totongi ki ai' pea mo e taimi ke fakahoko ai'. 'Oku totonu leva ke fakalele ha ngaahi polokalama ke ako'i `a e kakai', 'i ha taimi lōloa, fekau'aki mo e fakamatala faingofua ko eni' ki he fakafetongi mo e lēsisita `o e kelekele' ke fakapapau'i 'oku mahino ki he kakai' 'a e ngaahi ngāue kotoa mo e ngaahi me`a kotoa 'oku tuku atu 'e he Potungāue' mo fokotu'u 'a e ngaahi taimi pau ke fakakakato ai 'a e ngaahi ngāue kehekehe ki hono lēsisita 'o e kelekele'. Kuo fuoloa fau mai 'a e fakahoko fatongia 'a e Potungāue', 'i ha ngaahi founa 'oku takataka fakamisiteli ki he sio `a e kakai' pea kuo pau ke ta'ofi `eni. 'Oku totonu ke 'ata ki tu'a 'a e ngaahi ngāue kotoa mo e fai fatongia 'a e Potungāue'.

FOKOTU'U 76: KE tuku mai 'e he Potungāue' ha tēpile mahino 'o e ngaahi ngāue 'oku' nau fakahoko' mo e ngaahi koloa 'oku nau tuku mai', mo e ngaahi totongi ki ai' mo e ngaahi taimi ke fakahoko ai'. 'Oku totonu leva ke fakalele ha ngaahi polokalama ke ako'i `a e kakai', 'i ha taimi lōloa, fekau`aki mo e fakamatala faingofua ko `eni ki he fakafetongi mo e lēsisita `o e kelekele' ke fakapapau'i 'oku mahino ki he kakai' 'a e ngaahi ngāue mo e ngaahi me`a kotoa 'oku tuku atu 'e he Potungāue'. 'Oku totonu ke fakakaukau'i fakataha 'a e fokotu'u ko eni' mo e Fokotu'u 57.

5.4.4 FEAU 'A E NGAahi FIEMA'U FAKAKELEKELE 'A E KAKAI TONGA NOFO MULI' MO E 'ILO 'A E KAKAI'

'O hoko atu ki he fakamatala 'i he Vahe 3 'o e Līpooti' ni', 'oku 'amanaki mai 'a e kau Tonga nofo muli' ki ha founa ngāue faingofua ange ke tokoni ki hono fakahoko mai mei muli ki Tonga ni 'a 'enau ngaahi faka'eke'eke' mo 'enau ngaahi fiema'u fakakelekele'. Na'e lahi 'a hono fakahoko mai 'e he kakai 'a 'enau hoha'a ki he tu'unga ma'ulalo 'o e fakahoko fatongia 'a e Potungāue' ki he kau Tonga'. Na'e tokolahi 'a e lāunga mai 'a e kau Tonga nofo muli' `i he

ta'efakafiemālie ange 'a e fakahoko fatongia ia kiate kinautolu' 'iate kinautolu 'oku' nau nofo pē 'i Tonga' ni, 'i he taimi 'oku fakahoko ai ha faka'eke'eke 'i Tonga ki he Potungāue'.

'Oku 'amanaki mai 'a e kau Tonga 'i muli' ke tokoni'i ange 'e he Pule'anga' `a `enau ngaahi fiema'u fakakelekele', 'o tatau pē mo e fiema'u 'a e kau Tonga 'oku nofo 'i Tonga'. 'Oku faka'amu 'a e kau Tonga nofo muli' ki ha fa'unga ngāue fakakelekele 'oku matangofua ange ke faingofua ai 'enau fakahoko mai ki Tonga' ni 'enau ngaahi ngāue fakakelekele' pe ngaahi faka'eke'eke'. 'Oku kau 'i he ngaahi ngāue 'oku' nau fiema'u' ke lava 'o totongi fakahangatonu mai 'enau totongi lisi' ki he 'ōfisi 'o e Potungāue Fonua' kae 'oua 'e toe fakamoimoi mai 'i honau ngaahi fāmili', pea ke `oange 'e he Potungāue' ha fakamatala fekau'aki mo ha ngaahi fakatonutonu ki he ngaahi lao kelekele kuo fakapaasi. 'Oku totonu ke tufaki 'a e ngaahi fakamatala ki he kau Tonga nofo muli' 'o fakafou atu 'i he ngaahi 'Ōfisi Konisela' mo e Talafekau Lahi mo `Amipasitōa ki Muli', ngaahi uepisaiti', ngaahi 'imeili fakakulupu', ngaahi letio' mo e ngaahi nusipepa'. 'Oku totonu ke 'oua 'e fakangatangata 'a e pulusi ko ia 'o e ngaahi fanongonongo kelekele' ki he Kalonikali Tonga mo e ngaahi nusipepa fakalotofonua', kae ngāue'aki foki 'a e ngaahi founa faka'elekitolōnika 'oku toe ope atu' ke vave ange hono tufaki 'a e fakamatala tatau ki he kau Tonga 'i muli'.

'Oku totonu ke fakakaukau'i 'e he Pule'anga' ke fokotu'utu'u ha 'akauni fakatalāsiti 'i he malumalu 'o e Konisela' pe Talafekau Lahi mo `Amipasitōa ki Muli', 'a ia 'e malava ke nau tanaki ki ai 'a e ngaahi totongi ki he ngaahi me'a kotoa fekau'aki mo e kelekele' mei he kau Tonga nofo muli'. Ko e 'akauni ko 'eni Ke tauhi i`a e `akauni ko `eni 'e he Konisela' pe Kau Talafekau Lahi ki Muli' pea ke fakahoko ki ai 'a e ngaahi ngāue faka'atita anga maheni mo toutou līpooti mai ki he Potungāue' (pe Potungāue ki Muli'). Ko e ngaahi pa'anga ko ia 'oku tānaki 'oku totonu ke 'omai fakakuata ia ki he Potungāue'.

'Oku totonu foki ke fakakaukau'i 'e he Potungāue' `i he taimi' ni 'a e founa lelei taha ke tufaki 'aki ai 'a e ngaahi fakamatala' ki he kau ma'u kelekele' kotoa 'o tatau fakatou`osi pē 'i Tonga' ni pea mo muli. Na'e fakahoko mai 'e he CEO 'o e Potungāue' ki he Komisoni', 'i ha fakataha 'i

'Okatopa 2011, 'oku fakakaukau'i 'e he Potungāue' ha ngaahi founga ke fakatoli'a 'aki 'a e ngaahi fiema'u fakakelekele 'a e kau Tonga nofo muli'. 'Oku' nau lolotonga vakai'i ha ngaahi founga ke fakahoko mai 'aki 'a e ngaahi totongi' 'i he 'initāneti'.

Na'e hā mahino mei he ngaahi fokotu'u mei he kakai' 'oku fiema'u ke hiki hake 'a e 'ilo 'a e kakai' 'o tatau pē 'a e kau Tonga nofo muli' mo e kau Tonga 'oku' nau nofo pē 'i Tonga' ni. 'Oku mātu`aki fiema'u 'aupito 'e he kakai ha ngaahi fakamatala fekau'aki mo e ngaahi totonu fakakelekele' mo e ngaahi lao' pea 'oku totonu ke fakakaukau'i `eni 'e he Potungāue'

5.4.5 POLOKALAMA TOKONI FAKALAO

Na'e fokotu'u mai 'e he kakai' ke `ai ha polokalama tokoni fakalao ke tokoni'i 'a e kakai ke nau 'ilo'i 'enau ngaahi totonu' mo fakahoko 'a 'enau ngaahi totonu ki he kelekele'. Na'e toutou 'ohake 'e he kakai' 'a e tokolahi 'o e kau mā'u kelekele na`a' nau 'ilo'i pē 'enau ngaahi tefito`i totonu fakakelekele', ka na'e 'ikai ke nau lava 'o totongi 'a e totongi 'a e kau loea' ke fakamalohi'i ia 'i he Fakamaau'anga Fonua'.

Ko e lāunga anga maheni ia mei he kakai' 'a e 'ikai ke nau lava 'o totongi 'a e ngaahi totongi 'a e kau loea'. 'Oku totonu ke fai ha tokanga makehe ki he me'a' ni, 'o tautautefito ki ha kelekele 'oku tu'u fehu'ia, fakakikihi'i pe tu'u ala lavea ai 'a e totonu `a e 'ea hoko ki he kelekele fakafāмили'. 'E hoko 'a e 'ikai mā'u ha fakafofonga lao lelei ke kaunga kovi pea uesia ai 'a e ngaahi to'utangata 'e mui mai, 'o tautautefito ki he ngaahi totonu ki he hokohoko 'ea`i he ngaahi to'utangata ka hoko mai'. Ko e mahu'inga ke 'i ai ha fakafofonga lao fe`unga mo lelei 'i he ngaahi keisi kelekele' 'oku ma`olunga `aupito ia ki he kakai' he taimi pehe' ni.

Na'e lahi 'a e lāunga na'e toutou 'ohake 'i he ngaahi fakataha 'a e Komisoni mo e kakai', koe'uhi ko e mole 'o e kelekele tukufakaholo' pea na'e 'ikai ko ha toki hoko ni pē ia 'a e ngaahi mole ko `eni', kā na'e hoko ia 'i he ta'u 'e hongofulu tupu atu ki mu`a. Ko e ni'ihi 'o e kakai' na'a nau 'ohake 'a e ngaahi me'a ni' `i he ngaahi fakataha' ko e ngaahi na'e totonu ke nau 'ea hoko

ki ha kelekele fakafamili, kae fakatatau ki he ngaahi talanoa `a e famili' na'e moie honau kelekele 'i he kākā mo e/pē 'i he founa na'e 'ikai ko ha'anau fo`ui.

Na'e fakalau mai foki mo e tokanga lahi ki he ngaahi fakakikihi 'i ha kelekele' kuo fuoloa ta'u mai 'ene hoko'. Na'e anga maheni pē 'a hono mahino`i ko e mafai ke tu'utu'uni ki he ngaahi fakakikihi ko 'eni' ko e Fakamaau'anga Fonua'. Kaneongo ia, 'i he taimi na'e 'eke ai ki he kakai 'a e 'uhinga na'e te'eki ke nau 'ave ai 'a e ngaahi me'a' ni ki he Fakamaau'anga', ko 'enau tali' ko e 'ikai ha pa'anga fe'unga ke totongi 'aki ha fakafofonga lao ke ne teuteu'i 'a e fakatonutonu fakalao'.

Na'e 'i ai foki mo e tokanga makehe ki he fu`u tokolahi 'a e kakai na'e 'ikai ke nau 'ilo ki he fakangatangata `o e taimi fakalao ke fakahoko ai ha 'eke fakalao 'i he malumalu `o e Lao ki he Kelekele', 'a ia ko e ta'u 'e 10 mei he 'aho `o e fakakikihi'.

'Oku mahino 'aupito ki he Komisoni' 'i he taimi' ni 'a e fu`u si'isi'i fau 'a e 'ilo 'a e kakai' fakalukufua ki he'enau ngaahi totonu fakakelekele' pea mo honau ngaahi ngafa'. 'E mātu`aki mahu'inga ke fokotu'u ha polokalama fale'i fakalao ma'ae kakai fakataha mo ha polokalama ako `oku fakalele ma'u pē ma'a e kakai ke fakapapau'i 'oku tatau mo nau 'ilo'i 'enau ngaahi tefito'i totonu' pea mo honau ngaahi ngafa fakakelekele'.

'E fiema'u ke fokotu'u ha ngaahi fakangatangata mahino ki he tokoni fakalao', koe'uhi ke potupotu tatau mo 'atā ki he kakai' fakalukufua 'a e ngaahi ngāue ko 'eni'. Ko ha fakangatangata mahu'inga 'e lava ke tau fakatātā 'aki ko hono fokotu'u ke houa pē 'e taha 'a e taimi lahi taha 'e lava ke fakamoleki hono fale'i 'o ha tokotaha `o mahino `a e taimi ke fakahoko ai' mo ha tu`unga ke fai ai `a e fale'i'. 'E lava ke ma'u 'e he kakai' ha fale'i fakalao lelei, ha faka'uhinga mo ha tokoni ki he founa fai tu'utu'uni, 'i ha'anau talanoa 'i ha houa 'e taha mo ha fakahinohino lao 'oku taukei 'i he ngaahi me'a fakakelekele'. 'Oku 'ikai ko e taumu'a ia 'o e ngāue ko `eni' ke femo`uekina ai 'a e kau fakafofonga lao', kā ke 'oatu ha fale'i fakalao 'oku

lelei' ki he kakai' 'i loto 'i he taimi pau tau pehē ko e houa 'e taha. Mei heni leva `o fai atu, 'e lava 'e he kakai' ke nau 'ai ha'anau fakafofonga lao kapau te nau fiema'u.

'E lava ke fakahoko 'a e ngaahi ngāue fakalao ko 'eni 'o ngaue'aki ha taimi tēpile ngāue faka'aho ki he kau fakafofonga lao kuo fakangofua', 'o fakauike/fakamāhina 'o fakatatau pē ki he tokolahi 'o e kau fakafofonga lao 'e faingamālie'. 'E lava 'e he ngāue fale'i fakalao ko eni' ke ako'i mo tokoni ki he kakai', 'a ia 'e tokoni eni ke fakalelei'i 'a e ngaahi ta'efielmālie mo e ngaahi lāunga 'a e kakai' fekau'aki mo e Potungāue' pea mo e founga ngāue 'a e Fakamaau'anga Fonua'.

'Oku totonu ke totongi 'a e kau fakafofonga lao ko 'eni 'o lau houa 'i ha tu'unga 'e fokotu'u mai 'e he Pule'anga' mei ha pa'anga tokoni pe mei he ngaahi halanga pa'anga hū mai 'a e Potungāue' 'a ia 'oku 'amanaki ke toe lelei ange 'o kapau 'e fakahoko 'a e ngaahi fokotu'u 'a e Komisoni'. 'Oku taimi lelei ke fai ha kole tokoni mei muli ki hono fakalakalaka 'a e lao' mo e fakamaau totonu' 'i he ngaahi fonua kei langalanga hake hangē ko Tonga'.

'Oku mahu'inga 'a e ngaahi fakangatangata 'o e taimi', koe'uhi ko hono fakapa'anga ko ia 'o ha polōseki pehe' ni 'oku te'eki `ahi`ahi'i pe sivi'i `oku fiema`u ia ke muimui`l fakalelei `e ha kautaha tokoni fakapa`anga `o fakafou mai `i he Pule`anga 'O kapau leva 'e ola lelei 'a e ngāue' ni', 'e lava ke fakakaukau'i 'e ha kautaha tokoni fakapa`anga ke fakalahi hono fakapa'anga' ke lahi ange 'a e ngaahi houa ngāue' ke tokoni'i ai 'a e kakai' 'i he'enau ngaahi hopo kekekele'.

FOKOTU'U 77: KE ngāue fakataha 'a e Pule'anga' mo e Sosaieti Lao 'o Tonga' ke fokotu'u ha ngāue fakalao 'a e kau fakafofonga lao' ke 'oatu ha fale'i fakalao mahino ki he kakai' fekau'aki mo e ngaahi me'a fakakelekele kotoa pē pea ke fakakaukau'i 'a e founga lelei taha ke fakapa'anga 'aki 'a e ngāue' ni.

5.4.6 LESISITA 'E HE KAU NGĀUE 'O E POTUNGĀUE' 'A E NGAahi 'API' 'I HE HINGOA HONAU FĀMILI MO HONAU NGAahi KAUNGĀME'A'

Na'e toutou 'ohake 'a e hoha`a ko eni' mei he kakai' 'i he ngaahi fakataha lahi mo e kakai'. Na'e 'ikai foki ke 'ohake 'a e me'a' ni' 'i he Līpooti Fakataimi ki he Konga 'Uluaki'. Neongo na'e toutou 'ohake 'a e lāunga ko eni', na'e fakahoko ngutu mai pē ia lolotonga 'a e ngaahi fakataha mo e kakai', pea na'e to e 'omai foki 'i he ngaahi fokotu'u fakakaukau na'e fakahoko tohi mai', kā na'e 'ikai ha fakamo'oni pau ke poupou'i 'aki 'a e ngaahi tukuaki'i ko 'eni'. Na'e hoko pē 'a e ngaahi fokotu'u ngutu' ko ha fakamo'oni 'oku 'ikai ke fai ha falala ki ai'.

Ka koe'uhi ko hono toutou 'ohake 'a e hoha`a ko `eni 'e he kakai', 'oku `uhinga ai `a e tokanga 'a e Komisoni' ke toe fai ha faka'eke'eke 'a e Potungāue fekau'aki mo `eni pea fakahā mai 'a hono ola'.

Koe'uhi ko e nounou 'a e taimi' mo e fakangatangata `o e ivi ngāue', `oku fakame`apango `a e 'ikai lava `a e Komisoni' ke hoko atu `a e faka`eke`eke ki he me`a`a`ni.

5.4.7 NGAahi TOHI NGĀUE FAKAPAPAU'I (IDENTITY DOCUMENTS)

Na'e fokotu'u mai ke fa`u 'e he Potungāue' ha ngaahi fiema'u pau mo mahino ki hono fakapapau'i 'o e ngaahi fa'ahi' 'i he'ene fekau'aki mo ha fuakava 'ea, tokotaha ma'u 'api, lesoa/lesii pē ha fa'ahi 'oku' ne 'eke ha fa'ahinga totonu fakakelekele pē. Kuo 'osi hoko ha ngaahi ngāue kākā mo ha liliu kākā 'e ha ni'ihi 'o nau ma'u monū'ia ta'efakalao ai pe ko ha`anau tokoni'i ha ngaahi fa'ahi ke nau lesisita `o lahi hake he 'api `e taha`a`na`e tu`olahi ia 'i he ngaahi faka'eke'eke 'a e Komisoni'.

'E lava 'o holoki hifo 'a e ngāue kākā fekau'aki mo e kelekele' 'i hano fokotu'u 'o ha founa ngāue faingofua mo mahino ki hono fakapapau'i 'a e kakai', 'a ia 'e fakahoko 'i Tonga' ni pea mo muli foki. 'E fe`unga pē ke 'omai ha tohi fakamo'oni faka'ofisiale 'e ua 'o hangē ko ha

paasipooti, tohi ta'u, kaati ID fakafonua pe laiseni faka'uli. Ko hano vakai'i 'o e ngaahi la'itā' 'e he kau 'ofisa kelekele' 'i he`enau sio ki he tokotaha `oku' ne tohi kole' 'e tokoni foki ia ke to e lelei ange 'a e tu'unga malu'.

'Ikai ia ko ia pē, kae hōhoa foki mo e ngaahi lao mo e tukufakaholo makehe `o Tonga `i he kelekele', 'oku 'ikai ngata pē 'i hono fakapapau'i 'o e tokotaha faka'eke'eke' kā 'oku fiema'u ke to e fakapapau'i mo 'ene hohoko fakatoto mo e kelekele ko ia' 'o kapau 'oku' ne pehē ko e 'ea' ia pe ko e uitou.

Na'e fakahoko mai 'a e hoha'a 'a e kakai' 'i he fu`u faingofua ko ia ke te talaatu ko kita' ko e tokotaha 'oku' 'i ai 'ete totonu ki ha kelekele, 'o hala `atā ke to e fakahoko ha ngāue ke fakapapau'i 'a e tokotaha ko ia'. 'Ikai ia ko ia pē, 'oku totonu foki ke fakapapau'i fakalelei 'a e hohoko fakatoto 'a e tokotaha kole', ki mu'a pea toki fai ha ngāue ki ha tohi kole', kae tautau tefito kapau 'oku pehē ko e 'ea' ia pe ko e uitou. 'Oku totonu ke kumi 'a e Potungāue ki ha fale'i mataotao ke fakapapau'i 'a e hohoko fakafāмили'.

FOKOTU'U 78: KE fokotu'u ha founa ngāue ki hono fakapapau'i 'a e tokotaha kole 'aki ha'ane 'oatu ha tohi ngāue faka`ōfisiale 'e ua. Ke fakapapau'i foki 'a e hohoko fakafāмили 'a kinautolu 'oku fuakava 'ea ki ha kelekele.

